

**Міністерство освіти і науки України
Державний вищий навчальний заклад
«Донбаський державний педагогічний університет»
Кафедра культурології, естетики та історії**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ЧАСТИНА I (від початків до кінця XIX ст.)

КУРС ЛЕКЦІЙ

Укладач:
кандидат історичних наук,
доцент Н.М. Шалашна
доцент В.М. Проскурін
старший викладач Т.М. Баклашова

Слов'янськ – 2018 р.

УДК 94(477)

**Рекомендовано до друку рішенням Ученої ради ДДПУ
(протокол № 10 від 26.06.2018)**

Рецензенти:

Швидкий Сергій Миколайович, доктор історичних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи Донбаського державного педагогічного університету.

Федь Володимир Анатолійович, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри культурології, естетики та історії Донбаського державного педагогічного університету

Історія України. Курс лекцій. Частина I (від початків національної історії до кінця XIX століття): підручник / Донбаський державний педагогічний університет; уклад. Н.М. Шалашна, В.М. Проскурін, Т.М. Баклашова. - Слов'янськ: ДДПУ, 2018. - 134 с.

Курс лекцій включає матеріал від початків становлення української державності до кінця XIX століття. Основну увагу приділено питанням зародження й розвитку визначальних рис української нації та держави, що характеризують її в сьогоденні. Підручник містить тексти лекцій, списки рекомендованої літератури та питання для самостійної роботи і самоконтролю до кожної теми. Видання призначено для студентів вищих навчальних закладів неісторичних спеціальностей.

© ДВНЗ Донбаський державний педагогічний університет

© Кафедра культурології, естетики та історії

© Т.М. Баклашова

© В.М. Проскурін

© Н.М. Шалашна

ЗМІСТ

- Лекція 1. Історична пам'ять як фундамент національної ідентичності
- Лекція 2. Київська Русь в національній історії України
- Лекція 3. Значення Галицько-Волинської держави у формуванні української політичної та культурної своєрідності
- Лекція 4. Литовсько-польський період української історії (кінець XIV – середина XVI ст.)
- Лекція 5. Козацтво в українській історії
- Лекція 6. Національно-визвольна революція середини XVII ст.
- Лекція 7. Громадянські конфлікти та іноземні інтервенції другої половини XVII ст. Боротьба за збереження суверенітету козацької держави
- Лекція 8. Українські землі у XVIII ст.
- Лекція 9. Українські землі у складі Російської та Австро-Угорської імперій (кінець XVIII — початок XX ст.)

Тема: Історична пам'ять як фундамент національної ідентичності

Мета вивчення: сформувані чітке уявлення про цілі та завдання вивчення курсу історії України у вищій школі, сформувані поняття про феномен історичної пам'яті, його роль в структурі самосвідомості особистості.

План лекції:

1. Завдання курсу історії України у вищій школі.
2. Поняття історичної пам'яті. Історія як колективне уявлення про минуле.
3. Структура історичної пам'яті та процес її формування.
4. Історична пам'ять як фактор формування самосвідомості, її вплив на державні та суспільні процеси.

Література:

1. Готра О. Історична пам'ять як чинник формування ідентичності // INTERMARUM: історія, політика, культура. - 2015. - Вип. 2. - С. 143-155
2. Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. - К.: ІПіЕНД, 2012. - 328 с.
3. Тимків І. Вплив історичної пам'яті на формування національної ідентичності // Україна в контексті європейської історії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. - Тернопіль: ТНПУ, 2014. - 300 с.
4. Селищева І. Історична пам'ять у контексті історичної освіти // Педагогіка вищої та середньої школи. - 2017. - № 1(50). - С. 222-230

Ключові поняття: історична пам'ять, національна ідентичність, національна свідомість, суспільні цінності.

Основний зміст

1. Завдання курсу історії України у вищій школі.

Успішне використання досвіду минулого обов'язково вимагає усвідомлення й розуміння цього досвіду. Власне, цим і визначаються основні завдання курсу вітчизняної історії у вищій школі. Найголовніше, що слід усвідомити – історія України як комплекс соціогуманітарного знання не є цариною лише наукової праці. Вона повинна виступати як один із дієвих

засобів організації державного життя і суспільної практики, бути актуальним інструментом для самопізнання особистості і суспільства.

Відповідно постають дві актуальні задачі, вирішувати які можна лише в комплексі. *Перше завдання* – це створення узагальнюючої версії національної історії, яка була б інтелектуально сумісною з поширеними у світовій науці тенденціями історіописання. Чому це важко зробити? Справа в тому, що українська нація як суб'єкт історії (так само, як і будь-яка інша нація) в її сучасному розумінні є свідомим об'єднанням індивідуумів, що сповідують однакові цінності та мають спільні державно-політичні уявлення. Відповідно сучасна наука не вважає можливим відшукувати корені нації в занадто далекому минулому, оскільки раніше XIX ст. європейських націй в їх сучасному розумінні просто не існувало.

Ще однією методологічною проблемою концепції нації як суб'єкта історичного процесу є ідеологізація історії. Історія може взагалі перетворитись на форму ідеології, не стільки говорячи про минуле, скільки виправдовуючи сучасне або проектуючи майбутнє. В такому разі дуже легко зійти на рейки конфліктності та нетерпимості, що може спровокувати розкол в суспільстві або навіть відкрите протистояння, оскільки такий підхід залишає поза увагою велику кількість людських спільнот, які є учасниками історичного процесу, але не вкладаються в рамки нації внаслідок мовно-культурних, релігійних, етнічних відмінностей.

Отже, вимагаючи від історика єдиної національної концепції історії, яка б слугувала засобом об'єднання, сучасне суспільство водночас наполягає на обов'язковому дотриманні європейських цінностей толерантності й плюралізму, самоцінності людської особистості й праві кожного на самореалізацію. Не вимагаючи повної відмови від концепції національної історії, сучасна європейська практика пропонує тривалу роботу з узгодження національних історій між собою. При цьому акцент переноситься з моментів взаємної боротьби та протистояння на теми співробітництва і культурного взаємозбагачення. Вирішенню цього завдання сприяє відмова від прив'язки до

територіальності, написання історії або як макроісторії (історія Європи, історія Латиноамериканського регіону, історія православної цивілізації), або як мікроісторії (історія Слобожанщини, історія Галичини тощо).

Друге завдання, яке постає перед історичним знанням у програмі вищої школи, є обов'язкова увага до особистості, наближення історії до конкретної людини. Сучасний глобалізований світ не лише дає широкі можливості ознайомлення з світовими культурно-інформаційними досягненнями, розширюючи фактаж та методологічний інструментарій українського історика, а й ставить вимогу антропологізації знання, наближення його до людини, особистості. Одна із найяскравіших постатей в сучасній українській історичній науці, професор Н. Яковенко, розпочинаючи свій «Вступ до історії», ставить запитання: «Історія – це «Про що» чи «Про кого?»». Безсумнівно, історія має «йти до людини», висвітлювати насамперед особистісні проблеми й здобутки, розуміючи народ, націю, державу насамперед як суспільство, що складається із конкретних людей.

Це завдання стоїть у тісному зв'язку із потребою зміщення акцентів із проблем суто національних на проблеми глобальні, усвідомлення власної історії в загальнолюдському контексті. Жодна країна, жодний народ не існує в ізоляції, всі ми є частиною величезної складної системи, і написання історії лише однієї з складових цієї системи без врахування інших повністю позбавлене сенсу.

Вирішенню цих завдань і має бути підкорений курс історії України у вищому навчальному закладі. Одночасно з цим майбутньому професіоналу необхідно навчитись з величезного масиву інформації обирати необхідні факти, оперувати отриманими фактами, перевіряти повідомлення на вірогідність, будувати на їх основі власні висновки. В цьому допомагає проблемне вивчення історії, знайомство з різними точками зору, відмінними науковими парадигмами тощо. Майбутньому вчителю, як нікому, важливо навчитись адекватному спілкуванню, вмінню бачити й цінувати іншість співрозмовника. Сучасна парадигма «історії повсякденності», яка набуває все більшої

популярності в світі, якнайкраще сприяє цьому завданню. «Олюднена» історія, яка висвітлює приватні мотиви та наслідки вчинків, в якій діють «маленькі люди», а не лише великі герої, є ближчою людині ХХІ ст. Історія невеликих соціальних груп, регіонів, що мають власну специфіку, окремих родин, населених пунктів тощо формує у людини відчуття власної залученості до світових глобальних процесів, а отже, сприяє формуванню як національної, так і особистої гідності.

2. Поняття історичної пам'яті. Історія як колективне уявлення про минуле.

Осмыслиючи історію і розмірковуючи, чим вона є – історією нації, історією території, держави чи особистості, слід пам'ятати насамперед, що для соціуму історія є колективним уявленням про минуле, тобто *історичною пам'яттю*. Історична пам'ять є фундаментом національної ідентичності, спільним образом минулого, однакоvim для мільйонів співвітчизників.

Феномен історичної пам'яті має певні характеристики, функції, складові тощо. І не всі з цих ознак сприяють консолідації суспільства. Так, історична пам'ять є вибірковою, вона зберігає здебільшого емоційно насичені образи, що відповідають певним оціночним критеріям. Різні суспільні групи мають різні соціальні очікування, що відбиваються в їхніх уявленнях про добро і зло, і відповідно виникають різні моделі історичної пам'яті, адже те, наприклад, що має позитивне забарвлення для однієї соціальної групи, може бути байдужим або негативним для іншої. Через це історична пам'ять часто виступає конфліктогенним чинником.

Оскільки політичний простір соціуму структурує держава, вона ж створює і «політику пам'яті» як спосіб закріплення у свідомості громадян важливих для держави цінностей. В той же час має місце індивідуальна історична пам'ять, визначена життєвим досвідом та переконаннями особистості. Через це виникають ускладнення із формуванням національно-громадянської ідентичності індивідуума.

Крім того, історична пам'ять є травматичною по відношенню до живих учасників подій, оскільки самі події часто піддаються критиці. Отже, виникає етична складова історичної пам'яті, яка має враховуватись під час її дослідження.

Історичну пам'ять можна визначити як ментальну сферу, в якій структурується і кодифікується емпіричне знання про минуле. Події, у яких людина бере участь, трансформуються в пам'ять про події, до цієї пам'яті додаються артефакти. На цій основі організується наукове дослідження минулого, результати якого в комплексі з емоційним пригадуванням подій і породжують історичну пам'ять як частину суспільного знання.

Минуле постійно актуалізується в конкретних рамках сучасного життя окремих суб'єктів, що наділяє історичну пам'ять життєвою силою та дієвістю. Цим породжуються суспільні особливості історичної пам'яті:

- Нормативна спрямованість (минуле сприймається через призму хорошого/поганого);
- Здатність тлумачити минуле за критерієм його корисності для сучасного (певна подія сприймається як джерело сучасних подій);
- Послаблення тиску на суспільну свідомість невідповідного і суперечливого досвіду, який завдає ментальної травми.

Як частина суспільного знання і суспільної культури історична пам'ять виконує певні функції:

1) Адаптивна – історичні уявлення формують ціннісні орієнтири. Позитивні приклади стимулюють почуття самореалізації індивіда, негативні – застерігають від помилок.

2) Ідентифікаційна – спільна історична пам'ять формує почуття «ми» суспільства, задовольняючи потребу особистості в приналежності до спільноти.

3) Кумулятивна – історична пам'ять акумулює і передає у спадок історичний досвід, ідеї, вірування, цим визначається вплив історичної пам'яті на політичну культуру суспільства.

Оскільки історична пам'ять суспільства складається з індивідуального досвіду, то постає проблема співвідношення особистого і колективного в історичній пам'яті. Завдяки створеним суспільством ментальним схемам, образам, стереотипам тощо індивідуальні спогади вкладаються в об'єктивно обумовлені форми, які формуються через систему освіти і виховання. Внаслідок цього створюються певні колективні спогади, проте реакції на ці колективні спогади знов-таки є індивідуальними.

Якщо суспільство є стабільним, його члени мають однакові цінності, це породжує однакові ментальні комплекси, а отже, спільну історичну пам'ять і консолідацію довкола цієї пам'яті. В розколотому ж суспільстві історична пам'ять є конфліктною, драматичною і породжує протистояння. Може бути ще один варіант – суспільство «подвійної моралі», в якому відбувається своєрідне «перекодування» природного відчуття людиною минулого й замість справжніх спогадів з'являються їх симулякри (наприклад, саме таким симулякром свого часу була концепція «руського мира»).

Нова історична реальність початку ХХІ ст. характеризується як проривами до нового, так і загостренням кризових явищ, конфліктами цивілізацій. Це вимагає докорінного перегляду такого явища, як історична пам'ять, загострення її моральної складової. Існує реальна небезпека загострення тенденції пошуку ворогів, конструювання образу винного у наших проблемах, у тому числі й у минулому. Для багатьох сучасних суспільств зараз, на жаль, є властивими комплекси «жертви», що призводить до «політики реваншу», використання історичної пам'яті у політичних цілях, ностальгія за «втраченою величчю». Всі ці речі є потенційно небезпечними й можуть призвести до конфліктів і навіть військових протистоянь.

3. Структура історичної пам'яті та процес її формування

Як явище соціальної практики та культури історична пам'ять є зараз предметом активних досліджень як вітчизняних, так і світових науковців. Пропонується розглядати історичну пам'ять за певними рівнями її формування:

- Загальноетнічний, або національний рівень.
- Локальний (властивий для окремих етнічних груп чи територіальних громад).

- Особистісний.

Відповідно виділяються форми історичної пам'яті:

- Колективна;
- Групова;
- Індивідуальна.

В процесі свого формування феномен історичної пам'яті проходить декілька етапів, на кожному з них функціонуючи досить самостійно. Перш за все формується безпосередня, або коротка історична пам'ять. Вона притаманна учасникам та свідкам подій, обмежена часом людського життя, є нестійкою та має значну схильність до амнезії (забування).

На основі осмислення суспільством безпосередньої історичної пам'яті виникає наукова пам'ять. Вона є усвідомленою, пов'язаною з іншими науковими дисциплінами, фіксується в системі матеріальних носіїв, а тому зберігає свій обсяг і має потужний зворотній вплив на масову свідомість.

Поєднання наукової історичної пам'яті та пластів народної творчості, а в сьогоденні – ще й впливу засобів масової інформації, породжує міфологічну історичну пам'ять. Вона міститься в міфах, легендах і має іноді значно більший вплив та поширеність, ніж наукова.

І, нарешті, коли всі названі вище етапи пройдено та отримані на них результати об'єднано, виникає постійно відтворювана, або актуалізована історична пам'ять. Вона притаманна широким пластам населення, включена до змісту шкільної й позашкільної освіти, весь час обговорюється засобами масової інформації і має в своєму складі багато міфологем, у тому числі й визначених суспільною ідеологією.

Отже, можна сказати, що історична пам'ять є своєрідним текстом, який обов'язковий для вивчення всіма членами певної людської спільноти. Як у будь-якому тексті, у ній можна визначити певні компоненти:

- Спогади про свої витоки і предків, які властиві кожному етносу;
- Уявлення про історичне становлення етносу, опанування території, боротьбу з ворогами тощо;
- Спогади про так званий «золотий вік» - час політично, економічної, духовної величі народу;
- Образи і вчинки героїв, видатних діячів культури і мистецтва, релігійних святих тощо;
- Спогади про взаємини з сусідніми державами й народами;
- Уявлення про прийняття національної релігії, її значення для народу.

4. Історична пам'ять як фактор формування самосвідомості, її вплив на державні та суспільні процеси.

Історична пам'ять є необхідною складовою духовної культури етносу і як така підкорюється лише об'єктивним чинникам, тобто не може бути створена або знищена за чиеюсь індивідуальною волею. Проте функціонує історична пам'ять завжди в державі, і держава задає та створює певні способи представлення минулого та систему відповідної символіки. Держава закріплює державні свята, організацію історичної освіти, впливає на зміст музейних експозицій, розробляє систему монументальної пропаганди (пам'ятники, назви вулиць, парків тощо), держава через систему державних премій в галузі мистецтва і літератури заохочує певний тон висвітлення тих чи інших подій. Отже, можна говорити про державну політику пам'яті, яка є певною функцією влади і за яку відповідає держава, ставлячи певні цілі.

Державна політика пам'яті може розгортатись в кількох варіантах:

а) політично актуальна пам'ять. В цьому варіанті для держави історична пам'ять є інструментом консолідації нації довкола національної ідеї. Для такої державної політики пам'яті властиве наголошення на цінності національної культури, освячення певних історичних подій, схиляння перед національними героями та нагадування про кривди, завдані народу в минулому.

б) «звитяжна» пам'ять, або пам'ять війни. Подібний варіант характерний для суспільств, які перебувають в стані конфронтації з іншими і не схильні до компромісів. Для такої пам'яті характерне висвітлення лише власних перемог і категорична відмова від визнання поразок, а також повна відсутність почуття відповідальності за завдані іншим страждання.

в) пам'ять толерантності, або «пам'ять миру». В цьому варіанті головною задачею держави є досягнення безконфліктного існування як всередині соціуму, так і за межами держави. Для такої пам'яті притаманні акценти на повсякденному житті людини, розмаїтті та переплетенні культур, співставлення різних поглядів на одну й ту ж подію та відмова від категоричних суджень.

Серед неадекватних, тобто таких, що можуть призвести до катастрофічних наслідків, варіантів державної пам'яті назвемо пасеїзм (державна політика, спрямована на надмірну увагу і драматизацію минулого, привласнення якомусь етносу виключних прав і переваг); презентизм (осмислення подій минулого через призму сучасності, пошук у минулому перш за все виправдання сучасним подіям); футуризм (повне перекреслення минулого заради майбутнього, сприймання історії лише як підґрунтя майбутніх звершень).

Слід сказати, що все вищезазначене набуває нових форм в умовах появи сучасних засобів масової інформації і породженої ними масової культури. З'явився новий стандарт вербалізації історичної пам'яті – замість пояснення або висловлення певної точки зору чи розповіді про подію відбувається демонстрація текстів, позбавлена будь-якої внутрішньої системності. Це призводить до деконструкції пам'яті, калейдоскопічності уявлень про минуле, відсутності хронологічного сприйняття і деморалізації пам'яті. Подія просто демонструється на моніторі або екрані, без будь-якої оцінки та вказівки, що було до неї і після неї, в якій країні і в яку епоху це відбувалося. Паралельно з цим виникає певна «індустрія пам'яті», тобто перетворення музеїв, історичних місць та персонажів на засіб заробітку. Це призводить до такого явища, як атомізація історичної пам'яті, коли особистість власне індивідуальне або

вужькогрупове уявлення про минуле вважає єдино можливим і не уявляє, що інші люди можуть мати власну точку зору на події, а також до тривіалізації подій і персонажів, коли видатні постаті національної історії знижуються до героїв анекдотів.

Отже, зробимо висновок. Головні завдання вивчення курсу історії України у вищій школі полягають у формуванні в студентів практичних вмінь аналізувати минуле власної держави через призму інтересів різних груп населення, розуміти місце власної історії в світовому контексті і перш за все цінування людської особистості як єдиного суб'єкта історичних подій.

Питання для самостійної роботи:

1. Що таке історична пам'ять? Які її функції, рівні, структура?
2. Як пов'язані суспільні процеси із феноменом історичної пам'яті?
3. Які завдання має вирішувати курс історії України у вищій школі?

Тема: Київська Русь в національній історії України

Мета вивчення: закріпити та розширити фактографічні знання, сформувати розуміння місця Київської Русі в цивілізаційному контексті Східної Європи, з'ясувати значення Русі в культурному та державному розвитку українського народу.

План лекції:

1. Русь в цивілізаційному контексті. Візантійські та європейські впливи на формування державності у східних слов'ян.
2. Хронологія розвитку Руської держави.
3. Люди і суспільство Русі.
4. Вплив етносів та держав Великого Степу на історичну долю Русі.

Література:

1. Головка О. Північне Причорномор'я та Приазов'я в політичному та економічному розвитку Русі (IX — середина XIII ст.) // Український історичний журнал. - 2014. - № 1. - С. 21-39

2. Затилук Я. Хрещення Русі князем Володимиром: конструювання історичної оповіді та її доповнення православними книжниками XII-XVI ст. // Український історичний журнал. - 2014. - № 1. - С. 40-58
3. Іщенко О. Володимир Мономах в українській історичній пам'яті // Український історичний журнал. - 2015. - № 1. - С. 11-26
4. Котляр М. Еволюція суспільного життя Київської Русі (до середини XII століття) // Український історичний журнал. - 2015. - № 3. - С. 21-37
5. Котляр М. Соціальна структура давньоруського суспільства // Український історичний журнал. - 2015. - № 6. - С. 13-29
6. Котляр М. З історії міського самоврядування на Русі // Український історичний журнал. - 2016. - № 1. - С. 4-21
7. Моця О. Самоідентифікація східних слов'ян у часи Русі // Український історичний журнал. - 2015. - № 1. - С. 4-11
8. Ричка В. Anni Mundi: народження християнської країни // Український історичний журнал. - 2013. - № 5. - С. 24-40.
9. Ричка В. Корсунь в історії й культурі Київської Русі // Український історичний журнал. - 2015. - № 3. - С. 56-73

Ключові поняття: Київська Русь, християнство, Руська Правда, Візантія, варяги, князь, боярин, дружинник, смерд, централізована держава, політична роздрібненість.

Основний зміст

1. Русь в цивілізаційному контексті. Візантійські та європейські впливи на формування державності у східних слов'ян.

Говорячи про Київську Русь та її значення для історії України, перш за все слід розуміти, що безпосередню пряму спадкоємність між державою IX-XIII ст. та сучасною українською державою навряд чи вдасться простежити. Можна говорити лише про велику слов'янську державу, громадянами якої були представники слов'янських та неслов'янських племен, чиї нащадки згодом оформились як декілька етносів, а ці етноси, в свою чергу, сформували декілька

сучасних європейських націй та держав, однією з яких є Україна. Отже, для сучасної України Київська Русь є тим цивілізаційним простором, у якому формувались її основоположні державні та культурні принципи.

Сформувались східнослов'янські племена значно раніше. Так, вже в першій половині I тис. н.е., коли на території майбутньої України безумовно існувало слов'янське населення, засвідчене не лише археологічними пам'ятками, а й писемними джерелами. Через територію розселення слов'янських племен в I тис. до н.е. – першій половині I тис. н.е. проходив головний шлях міграцій народів, які просувались зі сходу на захід. Так, ще до нашої ери на цих землях панували скіфи, а згодом сармати. В перші століття нашої ери територією слов'ян пройшли готи й гуни. Саме з цього часу слов'яни в тісному сусідстві з германцями беруть участь в Великому переселенні народів, стикаючись з Римом, і саме завдяки цьому стають відомими в історичних джерелах. Історичні венеди II ст. н.е. – перший з слов'янських племінних союзів, що описаний римськими істориками. Протягом II-IV ст. германський фактор в розвитку східних слов'ян був значним, оскільки в цей час відбувалась міграція готів зі Скандинавії через Північно-Східну Польщу та Україну в Приазов'я. В цей час готи проживали на території Волині та Східного Поділля поруч із слов'янами. Утворивши могутній племінний союз, до якого входили германські, слов'янські, балтські та інші племена на величезній території від Приазов'я, Криму й Подніпров'я до Дунаю й Вісли, готи включили слов'ян в орбіту Римської держави, так званий «лімес» - пограниччя, де поширювався провінційний варіант античної цивілізації. На території України населення цієї спільноти відоме під назвою Черняхівської археологічної культури, стосовно якої більшість дослідників дотримуються думки, що вона пов'язана з фактом існування так званої держави Германаріха.

Із початком нашої ери поглиблюється відмінність між Західною та Східною частинами Римської імперії. Центром римського світу поступово стає Константинополь, а спадкоємицею римської величі – Візантія. Витримуючи безперервний натиск персів, арабів, гунів, слов'ян, болгар, переживаючи

внутрішні політичні кризи, Візантійська імперія все ж змогла зберегти політичний контроль над східною частиною Римської території та побудувати на основі античного спадку та християнської релігії прекрасну культуру.

Саме з цією державою зіткнулись слов'янські племена під час Великого розселення слов'ян в V-VII ст. Перше вторгнення слов'ян на територію Візантії прийшлося на той час, воли Візантійська імперія простягалась від узбережжя Тибру до західних схилів Кавказу, її північний кордон пролягав через Крим, вздовж Дунаю та Альп. Їй належала частина Іспанії, Північна Африка й більша частина Єгипту, нинішні Ізраїль, Ліван та Сирія. Це дійсно була світова держава. За рівнем культури її столиця Константинополь була одним з перших міст світу, поступаючись хіба що Каїру та Багдаду. Згодом, в X-XI ст., коли Київська Русь виходить на міжнародну арену, Візантія вже трохи втратила свою велич, однак продовжувала випромінювати культурний вплив на довколишні країни та народи.

Візантія була досконало організованою державою, якою керував розгалужений адміністративний апарат чиновників. Верхівкою цієї системи управління був сам імператор, особа священна, оточена складним придворним церемоніалом поклоніння. Такий стан речей підтримувався церквою, яка посідала своє місце в ієрархічній системі управління та не претендувала на політичну владу в державі. В той же час ця система була дуже гнучкою, енергійна й розумна людина могла зробити блискучу кар'єру, аж до посади імператора включно. Ефективність цієї системи управління забезпечувала якісна освіта, яку надавали різні за типами навчальні заклади – від початкових шкіл до академій. Освіта була обов'язковою для всіх знатних і заможних громадян, але доступною і для здібних вихідців із низів суспільства. Від часів античності візантійці зберегли антропоцентризм та естетизм своєї культури, а християнство додало до неї глибокий гуманізм та індивідуалізм, закорінений в любові до ближнього.

Одними з найбільш «проблемних» сусідів для Візантії були протягом всього часу її існування болгари і слов'яни. На цей час слов'янські етноси

широко розселились на території Центральної та Східної Європи, у тому числі й на ті землі, що належали Візантії. Внаслідок цього слов'яни потрапляють під пильну увагу Візантії, включаючись в її політичне, економічне та культурне життя та зазнаючи з її боку наполегливого місіонерського впливу. Тому можна стверджувати, що протягом V-XI ст. візантійський фактор у формуванні форм державності й головних елементів світогляду у слов'ян був вирішальним (звичайно, на основі власних слов'янських етнічних традицій).

Моментом цивілізаційного вибору для частини слов'янських племен стала християнізація їх Візантією. Це відбувалось в контексті боротьби за політичний та культурний вплив між Східною та Західною церквами, і прийняття християнства східного зразка сербами, болгарами та русичами сформувала значною мірою їх культурний світ та водночас відштовхнула їх від західноєвропейських процесів. Вплив Європи тут з'явиться значно пізніше, вже в часи Ренесансу. Наслідки цього помітні й сьогодні.

Отже, протягом VI-XI ст. слов'яни зазнавали могутнього політичного й культурного впливу з боку Візантії. Цей вплив можна умовно поділити на декілька етапів. В перші століття свого спів-існування слов'яни й візантійці воюють, в ході цих війн слов'яни частково осідають на візантійських територіях, асимілюючись повністю, частково потрапляють в коло політичного та цивілізаційного впливу Візантії, запозичуючи в неї здобутки соціальної, матеріальної та духовної культури. На наступному етапі відбувається консолідація й оформлення слов'янських племен в держави, причому ці держави повторюють візантійські зразки в галузі адміністрування, юриспруденції, військової справи, культури тощо. Володарі цих держав так чи інакше зав'язані на Константинополь – або вони воюють з ним, або виступають союзниками, але їм не уникнути торгівлі та дипломатії в візантійському напрямку. Так, всі перші князі Русі від Аскольда до Володимира ходять походами на Візантію, укладають з нею угоди, торгують та запозичують культурні цінності. Як правило, саме в цей час відбувається хрещення – для Русі цей момент настав у 988 р. І, нарешті, на третьому етапі зміцнілі

слов'янські держави намагаються наслідувати Візантію та посісти її місце у світі. Їхні володарі претендують на титул імператора, розбудовують свої столиці за візантійським зразком, укладають династичні шлюби з представниками імператорської родини, намагаються утвердити свою самостійність в політиці та культурі. Саме в цей час культурний вплив Візантії наймогутніший. Для Русі цей період відзначений правлінням Ярослава Мудрого – Володимира Мономаха.

Водночас землі східних слов'ян зазнають іншого впливу – розпочинається експансія скандинавських воїнів-вікінгів на землі Європи. Розпочавши свої загарбницькі морські походи наприкінці VIII ст., в IX вони тероризують Францію, Португалію, Балеарські острови, міста Італії. В середині IX ст. вони завоювали значну частину англійських земель і встановили там своє правління. Протягом 150 років боротьба вікінгів з англосаксами була основним змістом англійської історії. На початку X ст. вони завоювали північні французькі землі, заснувавши Нормандію. Вони панували в Ірландії, Сицилії, Ісландії, є свідчення, що допливали навіть до Північної Америки. Протягом IX – XI ст. вони займаються як військовими завоюваннями, так і міжнародною торгівлею, і одним з найзручніших та найвигідніших шляхів цієї торгівлі виявляється «шлях із варяг в греки», тобто із Балтійського моря в Чорне по річкам Двіні й Дніпру. В центрі цього шляху опиняється Київ, а його вихідним пунктом – Новгород. Сьогодні продовжуються суперечки істориків стосовно ролі вікінгів (ще їх називали норманами або варягами) у заснуванні державності Русі, проте їх присутність тут протягом IX-X ст. незаперечна. Скоріше за все, варяги виступили своєрідним «каталізатором», підштовхнувши до завершення процесу об'єднання східнослов'янських племен та визначивши Київ як столичне місто. Примусово об'єднавши довкола Києва найближчі племена, варяги зробили його найсильнішим та визначили його перемогу у змаганні за роль центру майбутньої держави. Згодом цей процес продовжувався під керівництвом слов'янських князів вже без участі скандинавських воїнів.

2. Хронологія розвитку держави

Протягом довгого часу свого існування держава, яку прийнято називати Київською Руссю (хоча її громадяни називали її просто Русь) пройшла три історичні етапи:

Етап становлення державності (IX – X ст.)

За цей період сформувались кордони Русі, встановились стосунки з сусідами, було встановлено основні принципи державного правління, підкорено владі Києва більшість сусідніх слов'янських та неслов'янських племен. Завдяки об'єднанню Києва з Новгородом в IX ст. повністю під контролем Русі опинився торгівельний шлях із Північної Європи в Візантію і далі на Схід. Закріпилась при владі правляча династія Рюриковичів. Почався процес налагодження мирних стосунків з Візантією, який йшов в обопільному напрямку – з одного боку, Русь намагалась змусити Візантію визнати себе як рівноправного партнера, з іншого – Візантія намагалась підкорити Русь своїм політичним інтересам. Ця боротьба позначилась і походами Олега та Ігоря на Константинополь, і хрещенням Ольги, і спробою Святослава опанувати Західне й Східне Причорномор'я, тим самим позбавивши Візантію найголовніших важелів її впливу на Русь.

Окрім Візантії, важливе місце в історії Русі займали в цей час стосунки з Хазарією, Європою та кочовими народами Степу. Хазарія – східний сусід Русі – протягом VII-X ст. відігравала важливу роль в європейській політиці, будучи транзитним торгівельним шляхом із Європи в Азію. Вплив Хазарії на формування державності Русі був значним, і суперництво між цими державами було теж запеклим. Результатом цього став розгром Хазарії в середині IX ст. київським князем Святославом Ігоревичем. Це відкрило Русі торгівельні шляхи та можливості для колонізації східних земель, на яких згодом утвориться Росія. З іншого боку, загибель Хазарії відкрила шлях на Русь степовим племенам-завойовникам.

Причорноморські степи, будучи західною околицею Великого Степу – безмежної території від Монголії до Дунаю – протягом існування Київської

Русі заселялись тюркськими племенами, які поступово формували тут власну цивілізацію і були господарями Причорномор'я й Криму до кінця XVIII ст. Саме впливом тюркських народів та держав на слов'янські етноси Русі багато в чому визначається культурна специфіка українців. Перший з цих народів – печеніги – з'явився на кордонах Русі за правління князя Ігоря в 915 р. Протягом наступного століття Русь воювала з печенігами постійно, багато разів вони доходили до Києва, саме від них загинув князь Святослав у 972 р. Будучи розгромлені Ярославом Мудрим у 1036 р., печеніги залишили причорноморські степи остаточно.

Однак на місце печенігів прийшли половці – кипчаки. З Руссю у них були стосунки не лише військові, а й союзницькі. Проживаючи на землях Південної Русі з дозволу Київського князя, вони були самостійним державним утворенням, мали власну яскраву культуру. Поступово постійне сусідство призводило до зближення Русі й половецького Степу. Хоча війни були безперервними, але досить частими були й міжетнічні шлюби, активно йшла торгівля, культурний обмін. Поступово йшла християнізація половців. Так, князь Ігор Святославич, оспіваний в «Слові о полку Ігоревім», був сином та онуком половецьких князівен, а свого сина одружив на доньці половецького князя Кончака, від якого зазнав поразки у 1185 р., що стало сюжетом «Слова». Після приходу монголів половці були поглинуті їхньою державою та увійшли до складу Золотої Орди. На землях сучасної України Хазарія та половецький степ займали територію сучасного Приазов'я та Причорномор'я, а також Донеччину та південну Харківщину.

Європейські впливи цього періоду не були такими значними. Перші писемно засвідчені контакти княгині Ольги з германським імператором Оттоном I припадають на середину X ст. Згодом, через сто років, представники князівської династії Рюриковичів через систему династичних шлюбів увійдуть до європейських королівських родин, а Русь займе належне місце в європейській політиці.

Якщо говорити про найголовніші досягнення першого періоду існування Київської Русі, то це формування її території та укріплення влади київських князів над сусідніми слов'янськими та неслов'янськими племенами. Владу Києва визнали сусідні древляни, уличі, радимичі, кривичі та сіверяни. До складу Русі ввійшли на правах федеративних утворень Новгородське, Полоцьке та Смоленське князівства. З часів Аскольда Русь почала укладати угоди з Візантією про торгівлю, тим самим добившись певного міжнародного визнання. Ці договори укладались Аскольдом у 860 р., Олегом у 907 р., Ігорем у 944 р. За Ольги (945-962 рр.) вперше закріплюються основи державного права, поки що неписаного. Святослав (962-972 рр.) починає формувати князівську адміністрацію, замінюючи племінні князівські династії своїми синами. За правління Святослава відбувається і перша спроба заявити свої претензії на те місце, яке належало Візантії. Розгромивши Хазарію та отримавши вихід до східного узбережжя Чорного моря, Святослав йде походом на Болгарію, спочатку як союзник візантійського імператора, але потім заявляє про своє бажання залишити за собою болгарські землі і перенести на Дунай свою столицю, таким чином отримавши вплив на всю причорноморську торгівлю і політику. Ця спроба, хоча й невдала, свідчила про військову силу Русі та її політичні амбіції. В руслі поширення візантійської культури, яка має в цей час могутній вплив на Русь, відбувається поступова християнізація східних слов'ян. Так, є свідчення про хрещення Аскольда, літописи повідомляють про наявність у Києві та інших містах Русі християн, незаперечним є факт хрещення Ольги в Константинополі. Тобто держава зростає, формується на власному слов'янському ґрунті, але під значними впливами з боку варягів, хазар і, головним чином, Візантії.

Етап піднесення й розквіту централізованої держави (XI – перша половина XII ст.)

Період правління Володимира Великого (978-1015 рр.), Ярослава Мудрого (1019-1054 рр.), його синів Ізяслава, Святослава й Всеволода (1054-1093 рр.), Святополка Ізяславича (1093-1113 рр.), Володимира Мономаха (1113-

1125 pp.), Мстислава Великого (1125-1132 pp.) часто називають часом розквіту держави. В цей час відбулось перетворення ранньофеодальної монархії, якою була Русь за правління перших князів, на імперію візантійського типу. Сформувалась обширна територія, встановились стосунки з оточуючим світом, було кодифіковано право, створено систему землеволодіння, сформовано армію, запроваджено грошову систему, але найголовніше – прийнято на державному рівні християнство.

Сформована зусиллями декількох поколінь велика держава потребувала остаточного об'єднання та власної ідеології. Це могла забезпечити лише церква, завдяки якій відбувався перехід від родової свідомості до індивідуальної, а об'єднання індивідумів відбувалось вже в рамках держави. На той час християнізація Європи відбувалась вже близько тисячі років, і суперниками в процесі залучення язичників до християнської віри виступали Рим та Константинополь. Завдяки цьому варварські народи втягувались в орбіту греко-римської цивілізації та ставали частиною велетенського культурного простору.

Охрещена в 988 р. Русь отримала писемність та освіту, сформовану у Моравії братами Кирилом та Мефодієм на основі грецького письма. Цією мовою прийшли перекладені переважно болгарами візантійські богослужбові, історичні, філософські тексти, зразки іконопису та церковного будівництва. На відміну від Європи, де освіта була перевагою лише окремих представників духовного сану, у Візантії освіченість вважалась християнською чеснотою і здобути її було бажаним для кожного. Відповідно писемність на Русі була порівняно широко розповсюджена серед усіх верств населення, крім селян.

Так само за візантійським зразком будувалась централізована держава. Починаючи з Ярослава Мудрого князі Русі мріяли про таку ж державу, як у візантійських імператорів. В цій державі влада належала князям-самодержцям, а земля як головне матеріальне благо дарувалась за службу. Київ був не просто столицею, а священним містом, звідки поширилось хрещення. В текстах київських книжників всіляко підкреслюється подібність Києва до

Константинополя, а головний храм Русі – Софія Київська – є своєрідним продовженням Софійського собору в Константинополі.

Проте Русь не копіювала сліпо візантійські зразки, намагаючись створити власну культуру та утвердити духовну самостійність. Вже за часів Ярослава Мудрого відбувається обрання Київським митрополитом Іларіона без згоди Константинопольського патріарха, будівництво Святої Софії та Печерського монастиря як власних центрів християнської культури, створення київськими книжниками концепції Русі як незалежної християнської цивілізації та проголошення Володимира Великого новим Костянтином. З кінця XI ст. Візантія входить в період затяжної кризи, що дає можливість Русі зміцнити свій міжнародний авторитет та утвердити культурну незалежність.

Стосунки з Європою в цей час були дуже активними. Традиційно Русь підтримувала тісні контакти з Скандинавією, варяги в якості найманих воїнів, бояр та родичів князів згадуються в літописах досить часто. Дружиною Ярослава Мудрого була шведська принцеса, а свою дочку Єлизавету він віддав за норвезького короля. Ще більш активними були стосунки з Волзькою Булгарією, через яку до Києва і далі в Європу йшов славнозвісний Шовковий шлях із Китаю та Персії. Важливе місце займала торгівля з Дунайською Болгарією, відбувались також і активні культурні контакти – саме через посередництво Болгарії Русь отримала перекладене слов'янською мовою Святе Письмо. Загальновідомі династичні шлюби, що пов'язували династію Рюриковичів із європейськими королівськими родинами. Це свідчить про активні політичні взаємовпливи з Європою. Найтіснішими вже з часів Ярослава Мудрого були контакти з Польщею та Угорщиною. Багато про що свідчить той факт, що із 16 польських королев, які відомі за часів Середньовіччя, 9 були руськими княжнами. Активними були й контакти з Германською імперією. Так, Євпраксія Всеволодівна, дочка Всеволода Ярославича і сестра Володимира Мономаха, була дружиною германського імператора Генріха IV, а сам Всеволод взяв собі за дружину онуку візантійського імператора з роду Мономахів. Династичні шлюби свідчать про активні політичні контакти.

Значною є також торгівля між європейськими країнами та Руссю. При цьому, якщо для Київщини, Переяславщини та Чернігівщини більш вагомим є політичний фактор половецького степу, то для Полоцької, Волинської, Галицької земель вже з середини XI ст. постійна участь у європейських політичних процесах, війнах, торгівлі та культурному обміні є звичною, а з середини XII ст. контакти з Чехією, Угорщиною та Польщею стають для західних князівств Русі значно важливішими за стосунки з Києвом.

Головним наслідком всіх процесів, що відбувались протягом періоду централізованої державності, є прийняття Руссю християнства на державному рівні. Це, в свою чергу, визначило культурну орієнтацію на візантійський світ, спричинило активні культурні контакти з Візантією та боротьбу за самостійність від неї. Ця боротьба підштовхнула Русь до тіснішої інтеграції з Європою та формування власної державної ідеології, у якій використовувались як візантійські зразки, так і власні східнослов'янські етнічні традиції.

На сьогоднішній день саме період централізованої державності ототожнюється з Руссю у публіцистичному та політичному дискурсі. Русь часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого сприймається як певний еталон, найвищий момент злету державності. Володимирове хрещення перетворилось на символічний акт творення духовної матриці православ'я, яке є основою для всього подальшого культурного розвитку. Проте насправді це був лише закономірний етап процесу розвитку держави, який пережили всі європейські народи. Розпад централізованої монархії не означав занепаду державності, а лише перехід до її наступної, більш відповідної вимогам часу форми. Політична еліта Русі зробила вибір на користь європейських, а не візантійських форм організації держави. Вже сини Ярослава Мудрого поділили між собою землі Русі, а наприкінці XI ст. на Любецькому з'їзді князів було затверджено принцип «вотчини», тобто спадкового володіння землями. Це фактично закріпило на Русі систему феодалного землеволодіння, поширену в більшості європейських країн, що зазвичай призводило в результаті до боротьби знаті за

політичну незалежність та федералізацію держави. Так само, хоча й з деякими відмінностями, відбулося і на Русі.

Період політичної роздрібненості (друга половина XII – XIII ст.)

В середині XI ст. розпочинається могутня експансія турок-сельджуків, і свій перший удар вони наносять Візантії. Незважаючи на певні періоди спокою і навіть військові успіхи та культурні здобутки, протягом XII ст. Візантія поступово слабшає та занепадає. Водночас з кінця XI ст. в Європі розпочинається період хрестових походів, внаслідок одного з них у 1204 р. лицарями-хрестоносцями було взято Константинополь. Це означало остаточну втрату Візантією політичного впливу в східноєвропейському регіоні та перехід цивілізаційної ініціативи до Західної Європи. Європа протягом XII-XIV ст. переживає бурхливий розвиток торгівлі й ремесла, зростання кількості міст та їх населення. Для Русі це означає, що Київ втрачає своє економічне (а отже, й політичне) значення як центр торгівлі з Візантією, натомість переживають піднесення ті регіони Русі, які могли використати європейську торгівлю в своїх інтересах.

В цей час набувають сили відцентрові процеси, і єдина колись держава перетворюється на федерацію самостійних князівств. Причин цьому багато – і великі розміри території, і складність системи успадкування влади, і економічні та політичні процеси, що підштовхували до тісніших стосунків з сусідами та самостійності від Києва. Проте найголовніша причина – сприйняття князями своїх князівств як власності, закріплене рішенням Любецького з'їзду 1097 р. Право спадкового володіння-вотчини в сукупності із розвитком боярського феодалного землеволодіння призводило до все більш міцного прикріплення князівських династій до певних земель. Русь в свідомості своїх громадян і правителів продовжувала залишатись єдиним державним організмом, однак влада київського князя обмежувалась владою удільних князів. В разі потреби організовувались з'їзди князів, на яких вирішувались важливі питання управління державою. Особливо сильно впливали ці з'їзди на політику держави

протягом другої половини XII ст., згодом вони починають скликатись все рідше, оскільки справи власних уділів займають всю увагу й сили князів.

В контексті різноманітних політичних та культурних впливів Русь сформувала власний варіант державності, в якому поєднувались як риси візантійські, так і європейські. Так, головною ознакою правових відносин в середньовічній державі є спосіб володіння землею. В законодавстві Русі поєднувались візантійські принципи володіння землею як винагороди за виконання певних державних функцій (згодом в козацькій Україні це будуть «рангові маєтності») із європейським правом спадкової власності – «вотчини» (за своїм правовим статусом вотчини були близькими до європейського алоду – невідчужуваної власності феодала). Для Русі також важливою була політична роль міської громади, воля якої висловлювалась у рішеннях зборів усіх вільних громадян – віча. В різних містах віче мало різну силу, проте поєднання ролі впливових боярських родин із активними громадянами міста часто мало вирішальне політичне значення, визначаючи навіть, хто має посісти великокнязівський стіл (так прийшов до влади Володимир Мономах, згодом його син Мстислав Великий, а могутність галицьких бояр та новгородського віча взагалі часто була більшою за князівську владу).

Фактично замість однієї централізованої держави на території східних слов'ян виникло кілька пов'язаних між собою політичних центрів, деякі з яких можна вважати повноцінними суверенними державами. Саме ці політичні центри стали осередками етнічної консолідації майбутніх східнослов'янських етносів – українців, білорусів та росіян. На землях, де відбувалось становлення українського етносу, сформувались декілька самостійних князівств – Галицьке, Волинське, Чернігівське, Київське та Переяславське. Поступово виникають декілька відмінних політичних ідентичностей, що включали специфіку культури, економічний та політичний суверенітет, особливості політико-правової системи. Усвідомлення себе громадянами певної «землі» ще не можна ототожнювати із національною самосвідомістю, національні держави з'являться значно пізніше. В XII-XIII ст. закладається скоріше підґрунтя

національної свідомості, в якій є як спільне, так і відмінне для окремих частин майбутньої України.

3. Люди і суспільство Русі

Суспільство часів Середньовіччя підлягало чіткій ієрархічній структурі, освяченій церковною ідеологією «ліствиці», в якій соціальний статус особи відповідав рівню її духовної досконалості. Верхівкою цієї суспільної піраміди були князі, наділені державною владою та оточені пошаною. Їх функцією був захист території держави, розподіл її багатств та здійснення справедливого суду. Найближче до князя стояли бояри і дружинники – з боярами він радився в державних та військових справах, дружинники несли збройну службу. Дружину і князя пов'язував певний кодекс лицарських стосунків, де князь зобов'язаний був шанувати дружину і дбати про матеріальне благополуччя кожного з дружинників, брати участь у спільних бенкетах, під час яких оспівувались подвиги дружини. У відповідь дружинник мав бути відданим своєму князеві і готовий віддати за нього життя. І бояри, і дружинники за свою службу винагороджувались земельними наділами. В той же час існувала велика кількість різного рангу чиновників (вирники, мечники, отроки, тіуни, посадники та ін.), які виконували різноманітні функції, не отримуючи за свою службу землі, а лише грошове винагородження або певну частку податків з певної території.

Князю та боярам підлягали «люди» - цим терміном окреслювались всі мешканці міст і сіл незалежно від соціального статусу та роду занять. Серед них виділялись клірики – коло людей, пов'язаних із церквою. Стосунки між церквою і суспільством на Русі організовувались не за європейським, а за візантійським принципом. Так, в Європі церковнослужителі протиставлялись світським людям, церква становила замкнену корпорацію, де соборність розумілась як єдність кліру, і авторитет духовенства є незаперечним. Русь дотримувалась православної традиції єдності всіх віруючих, активну участь і усвідомлену причетність до церковних справ усіх віруючих. Князі та міські громади мали великий авторитет в церковних справах. Очолював церкву Русі

митрополит Київський, якого ставив Константинопольський патріарх. Місцем перебування митрополита був собор св. Софії, звідки він керував церковним життям і призначав єпископів в усі землі Русі. Те, що майже всі митрополити були греками або болгарами, призводило до слабкого розуміння ними політичного та культурного життя Русі, вони намагались діяти переважно в інтересах Константинополя. Натомість єпископи та священники були місцевими і поступово перебрали на себе функцію духовного пастирства та творення культури.

Серед монастирів Русі безперечно перше місце займав Печерський монастир, заснований при Ярославі Мудрому св. Антонієм та Феодосієм. Virізняючись суворістю монастирського уставу, монастир відігравав роль морального авторитету для всієї Русі та був центром християнської культури. Складений в XII ст. Києво-Печерський патерик розповідав про численні чудеса, здійснені молитвами святих печерських старців. Також монастир був центром іконописання та книгописання, розповсюджуючи книги та ікони по всіх східнослов'янських землях.

Основна маса населення складалась із городян та селян. В містах проживали ремісники найрізноманітніших професій, кожна з яких займала у місті свою вулицю – «кінець». Вся частина міста, де проживали ремісники та купці, називалась «посадом». На Русі, на відміну від Західної Європи, не було протистояння між містом і замком, де місто було торгівельно-ремісничим центром, а замок – резиденцією феодала. Руські міста поєднували в собі обидві функції – в центрі міста були княжі палати, довкола – посади, торгівельні квартали та церкви. Важливе місце в економічній та соціальній структурі населення займали купці. Серед них були в дрібні крамарі, що торгували копійчаним товаром, і великі корпорації, що об'єднували заможних купців за спеціалізацією (наприклад, «гречники» і «залозники», що торгували вздовж шляхів «із варяг у греки» та Залозного шляху). Велику роль відігравало в міському житті віче – орган самоврядування міста, що складався із вільних городян та вирішував важливі справи.

Сільське життя було значно простішим і концентрувалось довкола землеробської праці. Села були маленькими, кілька дворів, і мешкали тут представники однієї або декількох споріднених родин. Земля була спільною власністю сільської общини, а за безпечне користування нею слід було сплачувати данину князеві. Крім землеробства, сільське населення активно займалось скотарством, полюванням, рибальством, бортництвом. Переважно населення було вільним, хоча були й категорії залежних людей – закупи, рядовичі, холопи й челядь. Культура сільського населення була близькою до язичницької, із стародавніми формами побуту та соціальної організації, збереженням старовинних обрядів та зразків народного мистецтва.

Культура міста була значно ближчою до цивілізації та засновувалась на християнстві. Після запровадження християнства та появи писемності Русь сприйняла нову систему цінностей. Однак високі зразки візантійської філософії та богослов'я були майже невідомі на Русі. Її писемна культура складалась із перекладних текстів найбільш широкого вжитку, моральних норм, історичних відомостей, богослужбової літератури тощо. Однак грамотність була на Русі широко розповсюдженою порівняно із Європою, де залишалась досить довго привілеєм тільки духовного стану.

Проте, запозичивши освіченість із Візантії переважно поверхово, Русь створила власний варіант світської культури на основі власних культурних традицій. Перш за все вирізняється літописання, яке було не просто фіксацією історичних подій, а являло собою глибокі роздуми над місцем людини у Всесвіті, причинами її незгод та досягнень, літописці намагались вписати історію своєї землі у світовий контекст. Часто в літописах можна побачити прообраз художніх текстів. Вершиною літератури Київської Русі є славнозвісне «Слово о полку Ігоревім».

4. Вплив етносів та держав Великого Степу на історичну долю Русі

Говорячи про історію Русі, не можна обминати увагою такий важливий фактор її розвитку, як сусідство із Степом. Наявність на південних кордонах

загрози від представників іншої цивілізації надавала Русі певних рис пограничної культури, змушувала її постійно перебувати в напрузі, в той же час збагачувала культурними досягненнями.

Сусідами слов'ян в степах Причорномор'я були спочатку авари, згодом болгари й хазари, печеніги, торки, половці, найдовше тут затримались монголо-татари. Хазарський каганат, частина території якого співпадала із територією сучасної України, був яскравою своєрідною державою, проіснувавши з середини VII до кінця X ст., займаючи степи і підгір'я Дагестану та Прикубання, нинішній приазовський і частково причорноморський степ, а також більшу частину Криму. Декілька слов'янських племен, у тому числі й поляни, сплачували данину хазарам. Держава ця мала специфічну соціально-економічну організацію. Переважну її більшість становило кочове скотарське населення, яке було язичниками. Натомість в містах мешкали представники найрізноманітніших народів, що займались ремеслом і торгівлею, переважно транзитною вздовж Волги й Дону. Під контролем Хазарії були торговельні міста Причорномор'я, засновані ще греками – Пантікапей, Тмуторокань, Фанагорія. Тут процвітали ремесла, релігія мешканців міст була різноманітною – були тут і язичники, і мусульмани, й іудеї. В певний час іудаїзм став навіть державною релігією Хазарії. З Руссю Хазарія підтримувала тісні контакти економічного та військового характеру, згодом конкуренція між цими державами призвела до розгрому Хазарії Святославом, після чого центри торгівлі хазар опинились під контролем Русі і виникло Тмутороканське князівство на землях Приазов'я.

На зміну хазарам з'являються печеніги. Вони відомі з часів князя Ігоря, від них загинув Святослав у 972 р. Стосунки з печенігами переважно зводились до військових конфліктів, для захисту від них Русь мусила будувати систему укріплень та засновувати захисні фортеці. Однак печеніги виступали своєрідним фактором міжнародної політики того часу – надзвичайно войовничі, вони використовувались різними державами в війнах як союзники за певну частку військової здобичі. Так, часто їх використовувала Візантія проти Русі та

Болгарії, однак були випадки, коли печеніги виступали союзниками руських князів проти Візантії.

З XI ст. на кордонах Русі з'являються половці. Тюркські племена, що займали територію від Волги до Дунаю, становили своєрідне державне утворення. Жили переважно кочовим скотарством та військово. Із ними Русі довелося витримати тривалі війни протягом XI-XII ст., особливо жорстоке протистояння характеризує 60-70-ті рр. XII ст., однак поступово налагоджувались союзницькі відносини, укладались міжетнічні шлюби, частина половців почала осідати на землю і приймати християнство.

В той час, коли руські князі воюють з половцями, а окремі землі Русі все далі йдуть у напрямку створення своєрідних варіантів державності й культури, далеко на сході зароджується нова держава – Велика Орда, правителем якої стає Темучин (Чингізхан). Заснована на цілковитій покорі, централізованій владі, жорстокій дисципліні, спираючись на неймовірну витривалість та самовідданість своїх воїнів, ця держава починає завойовувати території довкола себе. В 1209-1210 рр. було завойовано царство тангутів, у 1211 розпочалось завоювання однієї з частин Китаю – імперії Цзинь. Китай опирався ще довго, до 1234 р., але монголи одночасно розпочали новий похід – протягом 1219-1221 рр. було завойовано Середню Азію. Інерція цього походу призвела монголів до першої сутички з половцями. Розгромлений половецький хан Котян звернувся по допомогу до руських князів, які переважно вже були союзниками, а не ворогами. Битва на річці Калка в 1223 р. докладно описана в руських літописах, і поразка, якої зазнали руські воїни, стала початком кінця політичної історії Русі.

На деякий час монголів затримала смерть Чингізхана та вибори нового правителя. Імперія монголів була поділена на кілька великих частин-улусів, і Русь та інші європейські держави, які планувалося завойовувати, опинилась під правлінням онука Чингізхана – Бату, відомого в наших літописах як хан Батий. Завоювання Русі, розпочате ним в 1236 р., не зустріло організованого опору – князі різних земель вже не відчували обов'язку спільно виступати проти ворога,

скоріше радіючи послабленню сусідів. Один за одним міста Русі було захоплено монголами. У 1240 р. було захоплено Київ, згодом Волинь і Галичину. У 1241 р. частина монгольського війська увійшла до Польщі і вчинила там страшні спустошення, друга частина через Карпати вдерлась в Угорщину і так само спричинила тут катастрофу. Після Угорщини монгольська армія рушила на Словаччину та Чехію, а у 1242 р. вийшла до Адріатичного моря. Від остаточного знищення Європу врятувала смерть верховного хана – Батий, покинувши все, поспішив взяти участь у виборах нового правителя. Через Боснію, Сербію, Болгарію та Причорномор'я монголи дійшли до Волги, де Батий заснував столицю власної держави, що згодом отримає назву Золотої Орди.

Стосунки з Ордою у кожній з частин Русі складались по-різному. Цим згодом визначились певні особливості політичного устрою й культури окремих князівств, а з часом і різні варіанти культурної ідентичності їх мешканців. Псковська, Полоцька та Новгородська землі практично не були зачеплені монгольською навалою, однак потрапили в орбіту експансії Тевтонського ордені хрестоносців, що підштовхнуло їх до тісного зближення з Литвою. Рязанське, Володимиро-Суздальське та інші князівства Північно-Східної Русі перебували під постійною загрозою монгольських нападів і були найбільш підконтрольні Золотій Орді. Це призвело до практично повної відірваності цих земель від європейських культурно-політичних процесів на досить довгий час, а в наступних століттях – до формування своєї ідентичності, пов'язаної одночасно із східними та західними традиціями. Водночас князі Володимиро-Суздальського, а згодом Московського князівства змогли використати Орду в якості союзника для підкорення сусідніх руських земель, внаслідок чого вже в XV ст. виникла централізована держава – Велике князівство Московське.

Київщина, Чернігівщина та Переяславщина були виснажені попередньою боротьбою за першість і зустріли монголо-татар послабленими. В той же час князі цих земель намагались чинити спротив завойовникам, внаслідок чого були жорстоко зруйновані, а їхнє населення частково знищено, частково

емігрувало на інші землі. Тому на більше ніж сотню років, аж до 60-х років XIV ст., ці території зупинились в розвитку, а їх мешканці були зайняті виключно виживанням. У тому числі остаточно втратив своє політичне значення Київ як столиця Русі, залишившись тільки частиною історичної пам'яті. Згодом цьому великому місту судилося відродитись як центру державності, але вже значно пізніше, наприкінці XVI – на початку XVII ст., в козацькі часи.

Галицько-Волинське князівство напередодні монголо-татарської навали перебувало в одному з своїх найкращих періодів розвитку і на чолі його стояв такий непересічний політик, як Данило Галицький. Князівство зазнало тяжких втрат від монголів, проте йому вдалося досить швидко відновити свій потенціал і протягом ще століття не лише зберігати суверенітет, але й розвиватись, збільшувати територію, збагачувати культуру, зміцнювати економіку. Об'єктивні обставини сприяли все більш тісній інтеграції Галичини й Волині в європейські культурно-політичні процеси, і поступово ці території в своїй політичній та культурній системах мали не менше європейського, ніж власного національного, візантійський же спадок поступово відходив в історію. Головним наслідком боротьби галицьких князів проти Орди стало те, що Галицько-Волинському князівству судилося проіснувати як могутній державі ще більше століття після знищення монголами Києва і продовжити спадок Русі в наступні часи.

Питання для самостійної роботи

1. Назвіть та охарактеризуйте ті цивілізаційні впливи, що мали значення для формування державності у східних слов'ян.
2. Вкажіть найважливіші досягнення в державності та культурі для кожного з хронологічних періодів історії Русі.
3. Розкрийте значення прийняття Руссю християнства як державної релігії.
4. Охарактеризуйте процес політичної роздрібненості та дайте йому оцінку.
5. В чому полягає значення історичного періоду Київської Русі для сучасної української держави?

Тема: Значення Галицько-Волинської держави у формуванні української політичної та культурної своєрідності

Мета вивчення: закріпити та розширити фактографічні знання, сформувати розуміння місця Галицько-Волинської держави в історичних процесах Східної Європи, з'ясувати її роль в культурному та державному розвитку українського народу.

План лекції:

1. Галицько-Волинська держава в контексті європейської історії.
2. Основні етапи політичного життя Галицько-Волинської держави.
3. Суспільне та культурне життя Галичини й Волині.
4. Питання про історичну спадкоємність державності Київської Русі.

Література:

1. Войтович Л. Лев Данилович, князь Галицько-Волинський. - Львів: Інститут українознавства НАНУ, 2014. - 314 с.
2. Войтович Л. Король Данило Романович: політик і полководець. - Біла Церква, 2013. - 240 с.
3. Войтович Л. Галич у політичному житті Європи XI-XIV століть. - Львів, 2015. - 478 с.

Ключові поняття: Галицьке князівство, Волинське князівство, Галицько-Волинська держава, Золота Орда, Тевтонський орден, спадкоємність державності, боярське самоврядування.

Основний зміст

1. Галицько-Волинське князівство в контексті європейської історії

Галицько-Волинське князівство заслуговує на особливу увагу з-поміж інших руських земель не лише в дискурсі української історії, але й з огляду на загальноєвропейські процеси. Для історії України ця частина Русі важлива тим, що після катастрофи, спричиненої монгольською навалою, Київщина, Переяславщина й Чернігово-Сіверщина на довгий час призупиняють свій політичний та культурний розвиток, і Галицько-Волинське князівство єдине

забезпечує продовження державної традиції Русі на українських землях. Європейська ж історіографія розглядає цю державу як активного і впливового учасника політичних, економічних та культурних процесів Східної Європи та кордон між європейською й східною цивілізаціями.

Державотворчі процеси східнослов'янських етносів розпочались на землях Південно-Західної Русі приблизно в той же час, що й у Подніпров'ї. Племінні союзи уличів, тіверців, волинян, бужан, дулібів, відомі за «Повістю минулих літ», були спадкоємцями попереднього населення в басейнах Південного та Західного Бугу й Дністра. Про ці племена праці візантійських істориків та дані археологічних досліджень свідчать однаково – вони були дуже багаточисельними, займались землеробством, мали досить розвинені ремесла і в них поступово формувались початки державності. В VIII-IX ст. виникають багато укріплених городищ для захисту від кочовиків, а також як центри управління. Відомий в писемних джерелах племінний союз волинян-дулібів був одним із наймогутніших східнослов'янських об'єднань, проте його перетворенню на державу перешкодила навала аварів. Протягом X ст. західні землі майбутніх Галицького та Волинського князівств періодично потрапляли під владу польських князів. Отже, державотворчі процеси на землях Галичини й Волині відбувались протягом IX-X ст. переважно на основі власних етнічних традицій, проте під значним впливом сусідніх європейських країн.

Вперше під контролем Києва ці землі опинились в кінці X ст., коли Володимир Великий здійснив похід на Захід у 981 р., відвоював Червенські міста та заснував місто Володимир як новий адміністративний центр. На цей час тут уже існували повноцінні міста як центри адміністрації і торгівлі, була власна знать, що користувалась спадковим правом на землі. Правління Володимира визначило для цих територій цивілізаційний вибір – вони були хрещені за візантійським православним зразком і згодом продовжували розвиватись в контексті православної цивілізації. Однак це жодним чином не означало втрати політичних, економічних та культурних зв'язків з Європою –

протягом всіх наступних століть і Галичина, і Волинь активно брали участь в європейській історії.

Так, одразу ж після смерті Володимира король польський Болеслав відібрав Червенські землі, і Ярославу Мудрому довелось відвойовувати їх заново. Поява наприкінці XI ст. в Галичині власної династії Ростиславичів на деякий час зупинила проникнення сюди войовничих західних сусідів. Князі-Ростиславичі у боротьбі з Києвом спирались на підтримку Угорщини й Польщі, натомість допомагаючи польським та угорським можновладцям в їхніх справах. Наприклад, в 30-х роках XII ст. звенигородський князь Володимир Ростиславич допомагав угорському королю Белі II перемогти претендента на престол Бориса (до речі, рідного онука Володимира Мономаха), якого підтримували Візантія та Польща. Намагання галицьких правителів узяти під свій контроль пониззя Дунаю часто призводило до військових конфліктів із Візантією та Болгарією, які боролись за панування у цьому регіоні. Смерть Ярослава Осмомисла знову активізувала спроби Угорщини й Польщі отримати Волинь і Галичину. Протягом 1187-1189 рр. спадкоємці Осмомисла Володимир та Олег запрошували в союзники поляків, чехів та угорців, брав участь у цих змаганнях і німецький імператор Фрідріх Барбаросса. Варто відзначити, що в цих конфліктах сусідні королі часто мали на землі Південно-Західної Русі й вагомі династичні права, наприклад, Ярослав Осмомисл видав одну з своїх дочок за Великопольського князя Одона, і останній претендував на Галичину на правах зятя.

За правління Романа Мстиславича (1199-1205 рр.) вже об'єднана Галицько-Волинська держава була активним учасником європейської політики. На цей час активні стосунки із Польщею були вже традиційними і скріпленими численними династичними шлюбами. Це, в свою чергу, призводило до конфліктів із тодішнім супротивником Польщі – Угорщиною. Намагання втримати баланс між цими політичними силами підштовхувало до пошуку нового союзника, і Роман Мстиславич активізує політичні контакти з німецькими князями. Втрутившись у боротьбу двох ворогуючих династій –

Вельфів та Штауфенів за імператорську корону, володар Галичини та Волині опинився в складному клубку європейських подій. У боротьбу було втягнуто багато європейських держав – на одному боці виступили Чехія, Угорщина, англійські королі Ричард Левине Серце та Іоанн Безземельний, король Данії Кнут IV; їхні супротивники, до яких належав і Роман Мстиславич, залучили до своїх лав короля Франції Філіпа II Августа, якого підтримувала також Візантія. Саме в ході цієї боротьби під час походу до Саксонії 1204 р. Роман загинув. Окрім європейського вектору, в політиці Галицько-Волинської держави часів Романа Мстиславича був яскраво присутній візантійський. Стосунки Галичини із Візантією перш за всі мали на меті спільну боротьбу із половцями, які однаково дошкуляли обом державам. Укладений проти половців союз підкріплювався спільними інтересами в європейській політиці. Пов'язували обидві держави і тісні торгівельні та культурні відносини.

Важливе значення для Галицько-Волинської держави мали й контакти з половцями на півдні та литовськими племенами на півночі. Ці стосунки складались переважно як військові конфлікти, хоча бували й моменти союзництва та торгівлі. Здебільшого як південні, так і північні сусіди перебували під політичною зверхністю галицько-волинських володарів, литовські князі навіть змушені були сплачувати данину.

Передчасна загибель Романа Мстиславича спричинила до подій, які в українській та європейській історіографії мають назву «війна за галицьку спадщину». Сусідні європейські володарі плекали надію вирішити багато власних проблем за рахунок підкорення Галичини й Волині. У боротьбу першими втрутились краківський князь Лешко Білий та угорський король Ендре II, їх підтримували різні політичні групи, що утворились серед галицького боярства, та окремі руські князі. Протягом більше ніж 40 років тривали безперервні війни, в яких перемогу отримувала то одна, то інша сила, поки нарешті владу не здобув славнозвісний Данило Галицький.

За правління Данила Галицького до вже звичних контактів із Європою додається нова тенденція, яка буде зберігатись до середини XIV ст.: з'являється

загроза з боку монголів. Про боротьбу Галицько-Волинського князівства проти Золотої Орди йтиметься далі, тут же треба відзначити, що пошук князем Данилом союзників проти Орди активізує його контакти з Європою. З іншого боку, занепад Візантії, спричинений хрестовими походами та агресією турок і болгар, штовхає константинопольський патріархат до об'єднання з Римом, про це ведуться активні переговори. Тож Рим зацікавлений в союзі з Галицько-Волинською державою з огляду на перспективи об'єднання церков. Саме в цьому контексті відбулася 1253 р. коронація Данила Галицького в Дорогичині.

Після початку монгольської експансії та утворення Золотої Орди в Східній Європі з'являється новий могутній політичний фактор. Володарі європейських держав та руських князівств сприймали монголів не лише як завойовників, але і як можливих союзників у боротьбі за свої інтереси. В цьому контексті слід розуміти причини союзництва Данила Галицького із Золотою Ордою. Укладений у 1245 р. союзний договір убезпечував Галицько-Волинську державу від нападів Орди на досить вигідних умовах. Порівняно із іншими руськими князівствами Галицько-Волинська держава мала значно легші форми залежності від монголів: не сплачувала данину, не знала прямої монгольської адміністрації, була позбавлена рекрутських наборів, не сплачувала щорічних «виходів» - коштовних дарунків ханові та його приближеним. Проте згодом монголи займають більш агресивну позицію щодо Галицько-Волинської держави, в це стає одним з вагомих факторів зближення Данила Галицького з Римом.

Однак для Риму Галицько-Волинська держава біла цікавою перш за все з позиції зміцнення власних позицій у боротьбі за вплив в Європі. Тому хрестовий похід проти монголів, оголошений папою Інокентієм IV, не відбувся, а наступний папа Олександр IV взагалі відмовився від цього походу. Причиною такої різкої зміни політики Риму стала війна, розпочата монголами проти мусульманського світу наприкінці 50-х років XIII ст. Рим та Європа були зацікавлені у відпочинку від монгольської загрози, натомість послаблення Русі давало можливість взяти її землі під ідеологічний, а в ідеалі і під політичний

контроль, тому Тевтонський орден отримує папське благословення на війну проти Русі.

Отже, протягом наступних ста років становище Галицько-Волинської держави визначалось складними конфігураціями взаємних політичних інтересів Європи та Азії, поступово формуючи своєрідну ідентичність населення, засновану на спадщині Русі, тісно інтегровану в європейські політичні та культурні процеси, звичну до постійного протистояння Орді.

2. Основні етапи політичного життя Галицько-Волинської держави

Вище вже йшлося про те, що формування державності на землях Галичини та Волині розпочалося ще в часи Великого розселення слов'ян. Під політичний контроль Києва ці землі потрапили в кінці X ст. і з незначними перервами знаходились у складі Київської Русі. Правила тут сини або намісники київських князів і вся територія була поділена на адміністративні одиниці-уділи. Власна політична історія більш виразно простежується на цих землях з кінця XI ст., коли за підтримки місцевих бояр тут закріплюється окрема династія князів Ростиславичів, що було підтверджено рішенням Любецького з'їзду 1097 р. Протягом першої половини XII ст. зусиллями князів та бояр Звенигород, Теремовля та Галич перетворились на самостійні політико-адміністративні центри, а коли всі землі сконцентрувались в руках одного з спадкоємців Ростиславичів – Володимира Володаревича – у 1141 р. утворилось досить сильне удільне Галицьке князівство. Протягом 1144-1152 рр. з перервами та перемінним успіхом тривала війна Галицького князівства з Києвом за суверенітет.

Розквіту Галицьке князівство досягло за правління Ярослава Осмомисла (1153-1187 рр.). Використовуючи династичні шлюби, він уклав союзи з одним із найвпливовіших тодішніх князів Русі – Юрієм Долгоруким, а також польським та угорським правителями. Було розширено територію, взято під контроль перевали Карпат та гирло Дунаю – найважливіші торговельні шляхи,

що сприяло як економічному піднесенню, так і зростанню політичного авторитету.

Приблизно в цей же час у Володимирській землі онук Володимира Мономаха Ізяслав та правнук Мстислав розпочали боротьбу за суверенітет від Києва. Ця боротьба виявилась успішною, і на кінець XII ст. і Галицька, і Волинська землі вже були суверенними територіями. Завершив цей процес Волинський князь Роман Мстиславич, об'єднавши в 1199 р. Волинь та Галичину в одну державу.

Правління Романа Мстиславича (1199 – 1205 рр.) стало для Галицько-Волинського князівства одним з найуспішніших періодів. Знайшовши своє місце в європейській політиці, взявши під контроль боярську опозицію, князь активно розширяв свою територію, приєднуючи нові землі та встановлюючи свій контроль над сусідніми руськими князівствами, в тому числі й Києвом. Фактично Роман став одним із наймогутніших володарів не лише Русі, але й Східної Європи. Галицько-Волинська держава активно впливала на європейську політику, підтримувала тісні контакти з Візантією, змогла відкинути половців від своїх кордонів, забезпечивши тим самим спокій торгівельних шляхів. Романа вперше після Мономаха називали «самодержцем» Русі. Проте йшлося не про механічне відтворення колишньої держави Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Часи змінились, на території Русі сформувались нові політико-культурні ідентичності населення, і на основі цих специфічних способів світовідчуття та самосвідомості виникали нові державні утворення, кожне з яких намагалось перевершити інших.

Галицько-Волинське князівство з часів Романа Мстиславича визначилось у стратегічному напрямку свого розвитку. Поєднуючи боротьбу за вплив в Київській Русі, вступаючи заради цього в різноманітні політичні союзи та комбінації, правителі Галицько-Волинської держави в той же час докладали всіх зусиль до здобуття впливового положення в цілому східноєвропейському регіоні. В культурному плані це оберталось різноманітними впливами, які йшли

і з Заходу, і зі Сходу та посилювали своєрідність культурного життя Південно-Західної Русі.

Після неочікуваної загибелі Романа Мстиславича у 1205 р. за малоліття його синів Галицько-Волинське князівство переживає тривалий період війн та внутрішніх громадянських конфліктів. Склад тих політичних суб'єктів, що претендували на правління в Галичині та Волині, яскраво характеризує ту систему міжнародних відносин, у якій розвивалась держава. На владу в Галичі та Володимирі претендували король Угорщини, Краківський князь, Олександр Белзький, Мстислав Удатний (княжив в Новгороді) та Ігоревичі Чернігівські.

Особливістю політичної історії Галицько-Волинської держави становило те, що активну роль відігравали бояри, виступаючи самостійним політичним суб'єктом і часом навіть утворюючи боярські олігархічні правління. Подібні речі були б неможливими в більшості руських князівств, однак для європейських держав того часу активний вплив знаті та городян був звичним явищем. Так само свідчив про тісну інтеграцію в європейську систему політичних відносин той факт, що протягом півтора десятиліття, поки Данило та Василько Романовичі були малими, за їх князівські права боролась їхня матір, княгиня Анна. Участь жінки в якості повноцінного суб'єкта державного правління була звичною для Європи та унікальною для Русі (можна згадати лише напівлегендарну постать княгині Ольги).

Наступний період для Галицько-Волинської держави розпочинається із правління славнозвісного Данила Галицького (1238-1264 рр.). Міжнародне оточення продовжувало залишатись складним: із півночі загрожували литовці та Тевтонський орден хрестоносців, на півдні існувала страшна загроза від монголів, із заходу не завжди безхмарними були стосунки із поляками, чехами та угорцями. В цих умовах Галицько-Волинське князівство стверджує себе як самостійна держава, вміло граючи на суперечностях між сусідами. Після укладення союзу з монголами у 1245 р. та перемоги під Ярославом європейські країни також мусили рахувались із інтересами Галицько-Волинської держави: було укладено взаємовигідні союзи, підкріплені династичними шлюбами, із

Угорщиною, Малою Польщею та Мазовією, Литовським князівством. Спокій на західному кордоні дав змогу спробувати об'єднати під своєю владою якомога більше земель Русі. Подібні плани плекали й інші руські князі, перш за все Володимиро-Суздальські. Князь Андрій Ярославич Володимиро-Суздальський, одержавши в 1246 р. від хана ярлик на право бути Великим князем Київським, поведився щодо Орди незалежно і, вірогідно, плекав надії звільнитись від ординської залежності. Данило Галицький уклав з ним союз, підкріпивши його династичним шлюбом. Проте монголів не влаштовував подібний розвиток подій, і у 1252 р. Володимиро-Суздальське князівство було розгромлене несподіваним нападом. Це стало ще одним аргументом за активізацію стосунків із Римом, і в 1253 р. Данило прийняв корону із рук папи Римського, і з того часу держава отримала статус королівства, а її правителі – титул «королів Галичини і Володимерії». Це водночас було і здобутком, і поступкою. Здобуток полягав у тому, що відтепер Галицько-Волинська держава остаточно входила як рівна до кола європейських країн, і Римська курія мала щодо неї свої зобов'язання. Поступка була у тому, що тепер на території Галицько-Волинського королівства офіційно мала право діяти католицька церква (фактично католицькі священики та храми діяли на землях Південно-Західної Русі безперешкодно ще здавна, та й у Києві католицькі храми відомі з кінця XI ст.).

В той же час Галицько-Волинське князівство, починаючи з часів Данила Галицького, вживало заходів до повного духовного суверенітету. Ще у 1246 р. його зусиллями було висвячено окремого Галицького митрополита. Це не влаштовувало ані Рим, ані згодом Москву, проте Галицько-Волинські правителі наполегливо продовжували обстоювати право своєї землі на духовну й культурну незалежність. Найбільш успішною ця справа була за правління Юрія I на початку XIV ст.

Намагаючись економічно укріпити державу, Галицько-Волинські князі заохочували переселення в свої землі ремісників та купців з інших територій Русі, зруйнованих монголами. Засновувались нові міста та розбудувались старі,

процвітала міжнародна торгівля. Заможні городяни стали міцною опорою князів у боротьбі з боярською опозицією, а також з них формувалась професійна піхота, що стала основою створеного Данилом Галицьким регулярного війська. Значні кошти, що надходили до князівської казни як податки від ремесла й торгівлі, дали змогу побудувати могутні укріплення для захисту від монголів.

Галицько-Волинське князівство, продовжуючи збройну боротьбу проти монголів, все тісніше об'єднувалось з європейськими країнами в пошуках союзників, а отже, запозичувало європейські форми соціальної та політичної організації та культурні здобутки. Найтісніші стосунки у Галицько-Волинської держави склались з Польщею й Литвою, що й визначило через сто років інтеграцію Галичини й Волині до складу цих держав.

По смерті Данила Галицького в 1264 р. на деякий час встановилась федеративна монархія, а згодом єдиним спадкоємцем залишився старший син Данила Галицького – Лев Данилович, згодом онук Юрій Львович. Цей час був позначений для держави переважно політичними успіхами. Стосунки з Литвою і Польщею ставали все тіснішими, розгортаючись і в напрямку мирного співробітництва, і в напрямку військових конфліктів. Так, у 1267 р. Мстислав Данилович на деякий час посів престол Великого князя Литовського, Литва часто була союзником проти монголів та поляків. Польські князі часто кликали галицько-волинських на допомогу в частих тоді в Польщі династичних міжусобних війнах, а також для захисту від зовнішніх ворогів. Лев Данилович у 1279 р. спробував посісти, щоправда безуспішно, престол Малої Польщі в Кракові і не полишав цих надій аж до кінця свого правління у 1301 р. Так само будувались та підтримувались в належному стані укріплення, не зменшувалось військо, організовувались походи проти монголів. Європейські хроністи того часу називають Галицько-Волинське князівство «непоборним щитом перед Ордою». Однак ці військові заходи негативно впливали на потенціал держави. Поступово вона все більше програє своїм сусідам – Литві та Польщі, які в цей час, навпаки, переживають період піднесення.

Свій останній розквіт Галицько-Волинське князівство переживає на правління Юрія I Львовича (1301-1315 рр.). Цьому сприяло послаблення Золотої Орди внаслідок внутрішніх міжусобних війн. Позбавившись від монгольської загрози, Галицько-Волинська держава отримує можливість приділити більше уваги розвитку економіки та культури. Знову відроджується Галицька митрополія, будуються нові храми, розквітають міста. Активно продовжуються традиції освіти та літописання.

Останній час існування Галицько-Волинського князівства – 30-40-ві роки XIV ст. – позначені новою тенденцією. Скориставшись слабкістю князівської влади, коли після загибелі у війні з Литвою у 1323 р. двох останніх князів з династії Романовичів – Андрія і Лева Юрійовичів – не залишилось прямих спадкоємців, і на престол претендували правителі сусідніх держав, бояри знову стають активним політичним суб'єктом. Вони обирають собі за князя племінника останніх Романовичів, мазовецького князя Болеслава Тройденовича (Юрія II), сподіваючись отримати при ньому вплив та владу. Коли ж він перестає їх задовольняти, бояри отруюють князя, і в Галичині встановлюється на деякий час боярське правління, а Волинь запрошує собі за князя литовського Любарта Гедиміновича. Активна роль боярства, свідомий вибір собі правителя говорять про значний досвід політичного життя та наявність навичок державного управління. Тому перехід влади до литовських і польських володарів не варто пояснювати тільки завоюванням – це стало результатом довготривалої взаємоінтеграції та відповідало інтересам місцевої знаті.

3. Соціальне та культурне життя Галичини й Волині.

Специфіка соціально-економічного та культурного життя Галицько-Волинської держави визначалась її географічним положенням та особливостями державотворчих процесів. Територіальна близькість до європейських держав визначила орієнтацію економічних та політичних процесів на європейські зразки, а наявність тут державних утворень ще до

потрапляння цих земель під владу київських князів спричинила особливу роль галицького та волинського боярства, невідому іншим регіонам Русі.

Формування території Галицької та Волинської землі відбувалось не одночасно. Волинська земля було утворена на основі Червенської та Белзької, які виникли в результаті злиття племінних княжінь дулібів, волинян і бужан. Галицька земля утворилась на основі племінного княжіння білих хорватів, центром якого був Перемишль. На території цих земель ще до приходу туди київських князів існували міста Белз, Бузьк, Галич, Теремовль, Звенигород. Існувала й місцева знать – князі й бояри, заможні ремісники. Ці люди були не лише впливовими в своєму регіоні, але й мали зв'язки із сусідніми країнами на рівні торгівельних контактів, а стосовно знаті й боярства – і політичних стосунків та династичних шлюбів. Внаслідок цього Галичина і Волинь увійшли до складу Русі не просто як території, а як достатньо сформовані політичні суб'єкти, про що вони не забували самі і не давали забути київським та власним князям протягом всього свого існування.

Галицьке та волинське боярство, будучи нащадками місцевої племінної знаті, послідовно проводило досить самостійну політику, змушуючи князів зважати на свої інтереси. Це стосувалося як перших князів Ростиславичів, так і могутнього Ярослава Осмомисла, якого галицькі бояри навіть наважились силою змусити зректися однієї дружини на користь іншої, а згодом скинули з престолу його сина Володимира. Бували в історії Галичини й Волині навіть випадки позбавлення боярами своїх князів життя (брати Ігоревичі, Юрій II), а позбавлення престолу одного правителя та закликання іншого були мало не звичною практикою. Траплялись і випадки, коли самі бояри проголошували себе правителями держави.

Правління могутніх самодержців, на зразок Романа Мстиславича або Данила Галицького, змушувало бояр не певний час приховати свої державні амбіції, проте зміна правителя на слабкішого призводила до їх відновлення. Російська та радянська історіографія однозначно розцінювали таку поведінку бояр як деструктивну й антидержавницьку, а заходи князів щодо придушення

боярської опозиції схвалювали. Проте слід зважати на те, що подібні тенденції були притаманні європейській політичній системі того часу, коли в багатьох державах знать та заможні городяни становили могутню опозицію монархам. Згодом саме ці тенденції стали однією з основ європейського парламентаризму. Тож наявність боярської опозиції в Південно-Західній Русі слід розглядати в контексті подальшої історії України як фактор скоріше позитивний, адже саме аристократія стала єдиним суб'єктом державності в часи згасання княжої Русі.

Обов'язком бояр Галицько-Волинської Русі, так само, як і в інших князівствах, було несення збройної служби та виконання адміністративних функцій. Специфікою цього регіону було те, що поряд із заможними боярами, які мали власні військові загони, часто досить численні, існував значний прошарок служилих князів – безземельних князів-ізгоїв із роду Рюриковичів, які служили за грошову винагороду або тимчасове користування уділами. Крім бояр та служилих князів, до привілейованого прошарку суспільства входили «старша дружина» - дружинники, що обіймали високі військові або адміністративні посади.

Традиційно високе становище в суспільстві Південно-Західної Русі посідали купці. Торгівля, у тому числі й міжнародна, становила основу економічного благополуччя держави, тому купецтво мало великий вплив. Окрім власних купців, дуже рано в Галичині та Волині з'явилися іноземні – генуезькі, венеційські, німецькі. Через Волинь проходив важливий торгівельний шлях із Києва до Праги й Регенсбурга, в Галичі починався шлях на Візантію та Близький Схід. В Перемишлі брав початок торгівельний шлях на Краків, а звідти до Чехії, відгалуження цього шляху вело до Відня й Пешта на Дунаї. Також купці активно використовували водні шляхи – Західний і Південний Буг, Дністер, Дунай.

Ремісники, хоча й не належали до політично впливових станів суспільства, відігравали важливу роль в економічному житті. Серед ремесл цього регіону, окрім традиційних для всієї Русі ковальства, ткацтва та гончарства, вирізнялись гутництво та ювелірне мистецтво. Вироби галицьких

майстрів експортувались як в інші князівства Русі, так і в європейські країни. Знов-таки традиційно для Європи тут існувало, крім вотчинного та посадського ремесла, замкове (тобто ремісники були мешканцями замку і працювали на потребу його володаря). Активне будівництво міст та фортець породило велику кількість ремісників будівельних професій. Але все ж основу економіки становило сільське господарство, яке було досить розвиненим і прогресивним.

Культурні процеси Галицько-Волинських земель багато в чому споріднені із всією культурою Русі, проте мають і свої особливості, здебільшого характерні для початкового періоду формування української національної культури. Так, культурі цього регіону притаманне більш широке використання місцевих традицій, ніж звертання до візантійської спадщини. Також тут помітний значний вплив європейських традицій середньовічної романської культури, особливо в архітектурі. Перлинами архітектури цього краю були Успенський собор у Володимирі, церква Іоана Здатоуста в Холмі, Успенський собор в Галичі.

Вершиною літературного процесу Галицько-Волинської Русі є Галицький літопис, який є не лише оповіддю про історичні події, а й яскравим літературним твором. Значного розвитку набула книжкова справа та іконопис. В цілому культура Галицько-Волинської Русі продовжувала традиції давньоруської культури, але із значними європейськими впливами.

4. Питання про історичну спадкоємність державності Київської Русі

Занепад Галицько-Волинського князівства став завершальним періодом державності Київської Русі як цивілізаційного утворення. Як політична єдність ця держава припинила своє існування значно раніше – цей процес розпочався ще в часи політичної роздрібненості, а остаточно Київ як політичний центр було знищено монгольською навалою. На середину XIV ст. цивілізаційний простір Русі все ще залишався єдиним, проте політичний в різних регіонах відрізнявся дуже сильно. Відрізнялись торговельні шляхи, якими користувались різні землі Русі, географічні сусіди, а отже, й військово-політичні союзи,

культурні впливи. Внаслідок цього утворилось кілька політичних центрів, які згодом стали центрами етнічної консолідації східнослов'янських етносів – українців, білорусів, росіян. В історичній пам'яті цих етносів Руській землі судилось зайняти різне місце. Так, білоруси формувало свою ранньомодерну націю в контексті політики й культури Великого князівства Литовського, і Русь для білоруської політичної еліти пізнього середньовіччя була виключно культурним явищем, обґрунтуванням своєї православності. Московія, а згодом Росія, спиралась на політичну ідею Русі як основу своєї державності, пов'язуючи концепцію самодержавства з панівною церквою. Поширюючи свою владу на іншоетнічні та іншokonфесійні території, московські володарі та їхні книжники розробляли теорію «Москви як третього Риму», претендуючи на створення імперії. Для цього перш за все необхідно було пов'язати свою владу із Руссю – спадкоємицею Візантії, тому вже з XV ст. обґрунтовується твердження про пряму спадкоємність державності від Києва до Володимира й Москви. Ця теорія було провідною частиною імперського міфу та вагомою складовою національного міфу Росії. Тотожність Київської Русі та Росії сприймалась як аксіома, а перебування Києва у складі іншої держави або його політична самостійність – як насильницький розрив «сім'ї братніх народів».

В українській історичній пам'яті Київська Русь відіграла ключову роль в ті часи, коли формувалась самоідентичність української ранньомодерної нації (в кінці XVI – у першій половині XVII ст.). Спадкоємцем Києва сприймався Галич, а козацтво стверджує себе відроджувачем давніх традицій державності. Протягом наступних століть і аж до сьогодні Київ сприймається як політичне «архе», тобто прадавня основа державності й початок історії.

Питання про спадкоємність київської історії ще з XIX ст. має й політичне забарвлення, особливо актуальне в останні часи. Відповідь на те, «чий Київ», є основою для обґрунтування або спростування права України на самостійність та претензій Росії на її територію. В суперечках політиків часто наводяться історичні аргументи, але їх використання в такому контексті штучне. Київська Русь була конкретним історичним феноменом, який вичерпав свій історичний

час та залишився в підґрунті цивілізації, в основах ментальності, в культурних кодах тощо. В цьому сенсі Київська Русь дійсно є спільною колискою для сучасних держав. Однак подальша історія цих народів та держав відбувалась в різних політичних та культурних умовах, підкорювалась різним об'єктивним обставинам та відповідала різним інтересам. Тож спроби вивести звідси якість політичні висновки або обґрунтувати якісь політичні теорії є нічим іншим, як спекуляцією і несуть в собі небезпеку.

Питання для самостійної роботи:

1. Чи можна стверджувати, що Галицько-Волинська держава була однією з європейських держав Середньовіччя?
2. Якими були стосунки Галицько-Волинської держави з іншими руськими князівствами?
3. Охарактеризуйте роль Галицько-Волинської держави у боротьбі проти Золотої Орди.
4. Чи можна вважати, що Галицько-Волинська держава була історичним спадкоємцем Києва?

Тема: Литовсько-польський період української історії (кінець XIV – середина XVI ст.)

Мета вивчення: закріпити та розширити фактографічні знання, сформувати розуміння специфіки литовсько-польського періоду в історії України, окреслити головні здобутки в області культури цього періоду.

План лекції:

1. Галицька і Подільська Русь під владою Польщі.
2. Входження руських земель до складу Великого князівства Литовського та боротьба Русі за збереження суверенітету.
3. Українські землі після Люблінської унії.
4. Культурний розвиток українських земель та Берестейська унія.

Література:

1. Ващук Д. Становлення та розвиток правової системи Великого князівства Литовського // Український історичний журнал. - 2015. - № 2. - С. 99-112
2. Климовський С. та ін. Україна: литовська доба (1320-1569). - К., 2017. - 176 с.
3. Моця О. Синьоводська битва та її наслідки в контексті середньовічної Європи // Український історичний журнал. – 2012. - № 2. – С. 4 – 10.
4. Норкус З. Непроголошена імперія: Велике князівство Литовське з погляду порівняльно-історичної соціології імперій. - К.: Критика, 2016. - 440 с.
5. Черкас Б. До питання про місце та роль Великого князівства Литовського в історії України // Україна і Велике князівство Литовське в XIV-XVIII ст.: Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції. - К., 2017. - С. 11-14
6. Українське козацтво і Велике князівство Литовське / І. Марзалюк, А. Рагаускас та ін. - К., 2014. - 200 с.

Ключові поняття: Велике князівство Литовське, Королівство Польське, Руське воєводство, Люблінська унія, Берестейська унія, шляхта, фільварок, Магдебурзьке право, окатоличення, полонізація.

Основний зміст

1. Галицька і Подільська Русь під владою Польщі

В сучасній структурі історичної пам'яті литовсько-польська української історії лише починає осмислюватись по-новому. Свого часу істориками російської імперії було сформовано концепцію, у якій литовсько-польські часи однозначно сприймалися як період поневолення й занепаду, гноблення українського народу. Князівство Московське, а згодом Російська імперія, оцінювались як єдиний спадкоємець політичних і культурних здобутків Київської Русі. Землі України й Білорусі згідно цієї концепції сприймалися як насильно відірвані від Росії, і їх повернення під владу імперії висвітлювалось як історична необхідність. Саме такою ідеологією користувалась Російська імперія в своїх завоюваннях XVIII-XIX століть, її ж використовувало керівництво Радянського Союзу, приєднуючи землі Західної Білорусі та

Західної України у 1939 р. В певних політичних колах Росії ця концепція продовжує існувати і дотепер, виправдовуючи ідеї “русского мира”.

В українській історіографії ця концепція заперечувалась ще з часів Михайла Грушевського, а на сьогодні в наукових колах повністю спростована на основі вагомих аргументів. Так, вже напередодні монгольської навали Київська Русь не являла єдиної централізованої держави, а була федерацією суверенних князівств, у багатьох із яких сформувались власні політичні та культурні ідентичності. Відповідно з XIV ст. почали формуватись різні державні утворення, кожне з яких мало свою історію. Одним з таких державних утворень було Велике князівство Литовське, яке багато в чому може з повним правом вважатись історичним спадкоємцем Русі. Політична еліта Галицько-Волинського, Київського, Подільського та Чернігівського князівств мала давні зв'язки із сусідніми польськими та литовськими правителями, при цьому зберігаючи свої політичні права та суверенітет, а також можливості культурного розвитку.

Тому не варто говорити про захоплення або завоювання — перехід українських земель після занепаду династії Романовичів під політичну владу Королівства Польського та Великого князівства Литовського був водночас історичною об'єктивною необхідністю та добровільним вибором руської знаті. Наслідком цього стала можливість для Русі зберегти свій суверенітет, культурні традиції та збагатитись новими досягненнями. Для сучасної історії України цей вибір мав не менше цивілізаційне значення, ніж Володимирове хрещення. Уникнувши долі Московського князівства, яке в цей час було повністю підкорене Золотій Орді та на довгі століття відірване від європейської культури, Україна натомість була активно залучена до європейських політично-культурних процесів. Власне, ці обставини й призвели до цивілізаційного розриву між майбутніми Росією та Україною, багато в чому визначили європейський вектор розвитку українського народу та зміст національної культури.

В середині XIV ст. землі Галичини опиняються у складі Королівства Польського, а землі Волині, Київщини та Поділля — у складі Великого князівства Литовського. Основні причини цього — втрата Галицько-Волинською державою свого потенціалу в постійних війнах із Золотою Ордою, водночас суттєве посилення Польщі, яка під правлінням Казимира Великого (1333 – 1370 рр.) стала однією з наймогутніших держав у Європі, а також зміцнення Литви та її активна експансія на землі, раніше зайняті Золотою Ордою.

Землі Галичини у складі Польського королівства зазнали значних змін в суспільному та культурному житті. Деякі з цих змін мали позитивні, деякі — негативні наслідки. Так, на середину XV ст. було остаточно закріплено юридичними нормами чинність польського законодавства та суспільного устрою на землях Галичини, а також адміністративний поділ території. Галичина тепер набула статусу Руського воєводства. Відбулись важливі зміни в середовищі політичної еліти — руське боярство тепер стало рівним в правах з польською шляхтою і здобуло можливість активної участі в політичному житті держави. Шляхта Королівства Польського мала значний обсяг політичних прав — обирала короля, мала власний законодавчий орган (сейм), користувалась правами місцевого самоврядування та особистої недоторканності. Отже, з середини XV ст. політична еліта Галичини отримала навички парламентської діяльності та усвідомлення власної політичної суб'єктності. Проте ці зміни мали й негативний результат — через свою меншу чисельність українська шляхта почала поступово асимілюватись в польському середовищі, втрачала власні релігійні та культурні традиції. Ця втрата була вагомою не тільки для шляхти, але й для народу в цілому, оскільки знать на той час була однією з небагатьох освічених верств суспільства.

Ще одна важлива зміна стосувалась міського життя. Протягом другої половини XIV – початку XV ст. в більшості міст Галичини було запроваджено магдебурзьке право. Ця правова система, що оформилась спочатку в містах Німеччини, а звідти через Польщу поширилась на землі України, передбачала

широке самоврядування, власну адміністрацію в місті. Адміністративні функції управління виконувала виборна міська рада, яку очолював також виборний бургомістр. Судові функції покладались на ще один виборний орган — лава, яку очолював вїйт. Обидва органи разом і складали міське управління — магістрат. Громадське життя в містах відрізнялось демократичністю та толерантністю до представників різних конфесій та різних національностей. Таким чином, в містах закріплювались навички самоврядування, формувались звичаї громадського життя, виникало міське суспільство відкритого типу.

Магдебурзьке право передбачало також цехову організацію ремісників. Цехом називалось об'єднання представників однієї або кількох суміжних професій. Цех мав власні виборні органи самоврядування, контролював якість виробів своїх членів, піклувався про вдів та сиріт померлих майстрів. Стати майстром — членом цеху було дуже почесно, це передбачало тривале навчання, серйозні випробування на кваліфікацію, а також моральні якості.

Розвиток торгівлі та ремесла, запровадження спільних для всієї Європи форм магдебурзького права сприяли появі в галицьких містах ремісників та купців із різних європейських країн: поляків, німців, чехів, вірмен та євреїв. Тісні контакти між людьми з різних етносів та вірувань сприяли взаємозбагаченню та культурному обміну, формувалось міське суспільство з навичками толерантності та взаєморозуміння. Ці риси стали однією з основоположних рис української національної культури, яка стала своєрідним «місцем зустрічі» чотирьох цивілізацій: православної, католицької, мусульманської та іудейської, і кожна з них дала власні культурні здобутки.

Становище православної церкви в Королівстві Польському, всупереч закріпленням російською та радянською історіографіями стереотипам, було достатньо безпечним. Так, у 1370 р. з дозволу королівського уряду було відновлено окрему Галицьку митрополію, яка стала духовним центром для українців. Протягом всього XV ст. православна та католицька церква співіснували досить мирно, відбувались активні контакти, архітектори, скульптори та іконописці прикрашали як католицькі, так і православні храми.

Однак більший престиж католицької церкви поступово призводив до переходу знаті та заможних міщан в католицизм. Католицька церква користується значно щедрішими пожертвами, має пишніші храми та вищого рівня освітні заклади. Протягом деякого часу православна церква дійсно занепадала, однак вже з кінця XVI ст. православна шляхта, міщанство та козацтво активно стають на захист православ'я, і протягом першої половини XVII ст. відроджують та примножують досягнення православної української культури.

Перехід українських земель під владу польського королівства та зміни в економічній, суспільній та культурній сферах активізували контакти з європейськими країнами. З середини XV ст. багато українських юнаків, переважно з дрібної шляхти та міщанства, здобували вищу освіту в університетах Європи. Європейська освіченість стає обов'язковою рисою міського життя в Галичині. У великих містах з'являються школи, де навчають латиною за європейськими програмами. В результаті на українських землях поширюються традиції гуманістичної освіти й культури європейського Ренесансу. В Європі були відомі такі українські вчені-гуманісти та літератори, як Павло Русин із Кросна, Григорій Русин із Самбора, Юрій Дрогобич, Станіслав Оріховський та інші. На території Галичини активно поширюються і ренесансні традиції мистецтва, зокрема архітектури, скульптури, живопису. Ці впливи поєднуються із українськими традиціями та дають новий поштовх розвитку національної культури.

Таким чином, Галичина під владою польських королів виробила яскравий європейський тип культури на основі власних національних традицій, сформувала навички державно-політичного життя на основі європейського права, закріпила традиції міського самоврядування.

2. Вхідження руських земель до складу Великого князівства Литовського та боротьба Русі за збереження суверенітету.

Монголо-татарська навала завдала значної шкоди містам та населенню Київського, Переяславського та Чернігово-Сіверського князівств, на деякий час

тут політичне та культурне життя значно уповільнилось. В пошуках захисту проти Орди місцева еліта все частіше звертає увагу на сусіднє князівство Литовське. Литва в XIV ст. активно зростає, натомість в Золотій Орді з середини цього століття починається період міжусобної боротьби, і в неї не вистачає сили втримати під своїм контролем руські землі. Все більше удільних князів Русі приймають підданство князям литовським, і протягом другої половини XIV ст. виникає нова політична структура — Русь приймає верховний сюзеренітет Литви, зберігаючи ознаки удільного суверенітету, власну культуру та суспільний устрій.

Велике значення для історії всієї Східної Європи мала битва на річці Сині Води восени 1362 р. Литовський князь Ольгерд на чолі дружини власних лицарів та загонів місцевого боярства з Київщини та Чернігово-Сіверщини розгромили військо Орди та звільнили Русь від татарської залежності. З'явилась можливість побудувати нову державу – Велике князівство Литовське. Назва означала національну приналежність владної верхівки, проте близько 90 % населення складали білоруси та українці. Оскільки Литва була державою молодого, а Русь мала давню історію, то руська мова стала офіційною мовою, зберігались традиції права та культури Русі.

До кінця XIV ст. Велике князівство Литовське являло собою федерацією суверенних князівств, у тому числі українських (Київського, Чернігово-Сіверського, Волинського, Подільського). У кожному князівстві був власний правитель з роду Рюриковичів або Гедиміновичів, і політична самосвідомість населення та еліти поєднувала лояльність до верховної влади Великого князя Литовського із місцевим патріотизмом та відданістю історичному спадку Русі. Зберігались і традиції суспільного устрою — так, боярство зберігало родові землі та виконувало збройну або адміністративну службу для князя; в містах ремісники та купці продовжували користуватись давніми правами; активно відроджується культурне та церковне життя в традиціях київського православ'я.

Однак на півночі у Великого князівства Литовського є могутній ворог — Тевтонський орден хрестоносців. Литва зростає, і можливість розширення території її еліта бачить лише на сході та півдні — за рахунок слабких тоді Русі, Московського князівства та Золотої Орди. Отже, логічним стає союз із західним сусідом — Польщею, яка теж воює з Тевтонським орденом. В Королівстві Польському ж наприкінці XIV ст. сталась династична криза. У 1370 р. помер останній польський король з династії П'ястів Казимир III Великий. Престол успадкувала його онука Ядвіга, і шляхта прийняла рішення видати її заміж за найвигіднішого союзника — Великого князя Литовського Ягайла. Ставши королем Польщі, він мав приєднати до неї землі Великого князівства Литовського. 14 серпня 1385 р. в місті Крево (нині Гродненської області в Білорусі) було оформлено союз-унію. Важливою умовою цього союзу було прийняття нехрещеними литовцями католицтва.

Однак закріплена умовами Кревської унії втрата удільного суверенітету не влаштувала руську та русифіковану литовську знать, і розпочинається тривала боротьба за збереження тої форми державності Великого князівства Литовського, яка утворилась за часів Ольгерда. Першим епізодом цієї боротьби став збройний виступ, очолений Вітовтом Кейстуовичем, наслідком якого стало підписання у 1392 р. Острівської угоди, яка фактично відновлювала суверенітет Литви, а у 1398 р. Вітовт проголосив себе повновладним великим князем литовським, визнавши зверхність польського короля лише номінально.

Правління Вітовта (1392-1430 рр.) було періодом розквіту для Литви та Русі. Будувались нові міста й фортеці, процвітала торгівля й ремесла, Велике князівство Литовське активно розширювало свою територію, в тому числі вперше після монгольської навали було заселено українцями землі Причорномор'я (сучасні Одещина та Миколаївщина) та Дикого поля (сучасні Полтавщина та Харківщина). У 1410 р. разом із Польщею Литва здобула перемогу над Тевтонським орденом. Однак в намаганнях побудувати міцну централізовану державу Вітовт розпочав процес ліквідації удільного суверенітету князівств Русі та здійснював протекцію католицькій церкві.

Водночас права православних не порушувались, у 1413 р. це було закріплено Городельською унією.

Після смерті Вітовта у 1430 р. розпочався новий етап боротьби руської знаті за збереження суверенітету. Змагання за великокнязівський престол між двома претендентами (Сигізмундом Кейстутовичем та Свидригайлом Ольгердовичем) фактично означало боротьбу двох політичних партій — прибічників самостійного державного розвитку Литви та Русі та прибічників інтеграції до польської держави. Вирішальна битва відбулась 1 вересня 1435 р. під Вількомиром і закінчилась поразкою для Свидригайла. Проте це не було крахом суверенної Русі — удільний устрій врешті-решт було закріплено для Київщини, Чернігово-Сіверщини, Волині та Східного Поділля. Натомість Литва все тісніше інтегрувалась із Польщею. Тому руська знать значно менше брала участі в загальнодержавних процесах, сконцентрувавшись на власних удільних князівствах. В результаті сформувалась своєрідна верства князів, що почували себе повноцінними володарями маленьких держав з власними податками, судочинством, адміністрацією. Особливо така форма правління була поширена на Волині. Саме в такій формі протягом кінця XV — першої половини XVI ст. зберігалась традиція державності Русі. Натомість Київщина у XV ст. зберегла значно більше ознак державності, являючи собою централізоване князівство з власною династією нащадків Володимира Ольгердовича Київського (Івана Володимировича, 1435–1440, Олелька Володимировича, 1441–1454, та його сина Семена Олельковича, 1454–1470). Займаючи одне з перших місць серед правителів Великого князівства Литовського та будучи спорідненими з багатьма європейськими правлячими династіями, Олельковичі змогли домогтись піднесення економічного і насамперед культурного життя в Києві. Відновлює своє культурне значення Києво-Печерський монастир, відновлюються давні та будуються нові храми, відчутно поживається книжна культура, діє науково-перекладацький гурток.

Проте сама форма удільного суверенітету в другій половині XV ст. вже була анахронізмом, більшість держав того часу переживали процес

централізації. В нових історичних умовах князівська аристократія втрачає свою державотворчу функцію, натомість реальна влада переходить до дрібної шляхти та заможного міщанства. На кінець XV ст. всі удільні князівства в Україні були ліквідовані, останнім було скасоване у 1471 р. Київське князівство, натомість з'явилося Київське воєводство, куди було призначено намісника Мартина Гаштольда, незважаючи на спротив киян.

На початку XVI ст. аристократія спробувала зберегти залишки удільного суверенітету через зміну політичної лояльності. Окремі православні князі та бояри, чий володіння межували з Московією, переходили на службу до московського царя, розраховуючи на збереження своїх державних прав. Яскравим прикладом такої боротьби було повстання князя Михайла Глинського у 1508 р., який підняв повстання проти Литви, а зазнавши поразки, перейшов на бік московського царя. Однак в умовах централізованої держави ординського типу, якою тоді була Московія, зберегти хоча б якісь ознаки суверенітету було неможливо, тому подібні повстання швидко припинились.

Отже, в XVI ст. переважна більшість православної української шляхти замість спроб відстояти суверенітет власних князівств сконцентрувалась на зміцненні реальної влади на місцях. Зокрема, практично необмеженою була влада православних магнатів Четвертинських, Острозьких, Заславських, Вишневецьких, Корецьких та інших на Східному Поділлі, Волині та Центральній Україні. Місцеві князівські роди, пов'язані з територією та населенням історичними зв'язками, починають сприйматись як проводирі та оборонці власних підданих, що відповідають перед Богом за долю свого народу. Саме в особі таких князів концентрувались поняття про історичний зв'язок українського народу кінця XVI – початку XVII ст. з Київською державою часів Володимира Великого.

Становище православної церкви у Великому князівстві Литовському визначалось її величезним впливом на населення. Правителі Литви намагались відновити статус Київської митрополії, оскільки наприкінці XIV — в XV ст. плекали надію зібрати всі колишні землі Київської Русі під своєю владою. В

цьому завданні вони суперничали з князями московськими. Так, за пропозицією Литовського князя Ольгерда у 1375 р. митрополитом став болгарин Кипріан, видатний політичний та культурний діяч свого часу. До 1390 р. він перебував у Києві, однак згодом переїхав до Москви, де й перебував до смерті у 1406 р. До середини XV ст. митрополити в Києві змінювались дуже швидко у відповідності до політичних пріоритетів Константинопольського патріархату. У 1439 р. сталась важлива подія — Флорентійський церковний собор, на якому було підписано унію між католицизмом і православ'ям. Митрополит Київський Ісидор був одним з найбільш ревних прихильників цієї унії. На землях України унія була сприйнята схвально, натомість у Москві її категорично не приймали і коритись митрополиту Київському відмовились. Всупереч церковним правилам та волі Константинопольського патріарха у Москві 1448 р. було обрано власного “митрополита всієї Русі”. З 1458 Риму та Константинополю довелись визнати фактичний поділ східного православ'я на окремі Київську та Московську митрополії. З того часу Київська митрополія розвивалась самостійно, канонічно підкорювалась Константинопольському патріархату. Оскільки Константинополь був дуже далеко та опинився з 1453 р. під владою Туреччини, з кінця XV ст. його вплив суттєво обмежився. Натомість дуже велике значення мали собори духовенства, у яких брали участь і шляхта та міщанства і де вирішувалися найважливіші питання духовного життя. Отже, виникла самостійна українсько-білоруська православна церква, яка відігравала могутню роль в творенні національної культури. Ця церква мала активні зв'язки як з православним Сходом, так і з європейським Заходом та стала підґрунтям для творення національної ідентичності.

Проте для православної церкви у Великому князівстві Литовському була актуальною та ж проблема, що і в Королівстві Польському. Окатоличення шляхти та заможного міщанства призвело до зниження інтелектуальної й естетичної якості церковного життя. Однак з кінця XVI ст., коли на політичну арену виходить козацтво, Київ знову стає центром православної культури для

всієї Східної Європи, а православна церква відіграє важливу роль в розвитку державної ідеї.

Специфічну роль у Великому князівстві Литовському відігравали міста. Оскільки з кінця XV ст. розпочинаються постійні татарські набіги, міста обов'язково виконували оборонну функцію. Окрім ремесла й торгівлі, городяни несли військову службу, частина податків йшла на будівництво та підтримання в належному порядку укріплень. На відміну від міст Галичини, міста Волині, Київщини та Поділля були етнічно та конфесійно однорідними. Деякі з міст Великого князівства Литовського користувались Магдебурзьким правом, однак переважна більшість населення жила за правовими нормами, записаними в Литовських Статутах. Ці кодекси законів (їх було три — 1529 р., 1566 р. та 1588 р.) поєднували в собі давні норми звичаєвого білоруського, українського і литовського права, ряд пунктів з чеських, польських і німецьких суддебників, а також норми стародавнього римського права. Статути мали багато прогресивних для свого часу ідей, наприклад поняття однакової відповідальності перед законом підданих та уряду, захист інтересів приватної особи, в тому числі жінки, рівність в правах різних конфесій та етнічних груп. Водночас саме Третім Литовським статутом було остаточно оформлене закріпачення селян.

3. Українські землі після Люблінської унії

1 липня 1569 р. на сеймі в Любліні було підписано унію між Литвою та Польщею, яка завершила процес, розпочатий ще Креською унією 1385 р. Утворення нової держави Речі Посполитої мало величезне значення для польського, литовського, білоруського та українського народів, що були її громадянами до кінця XVIII ст.

Для Великого князівства Литовського головною причиною зближення з Польщею була загроза з боку Московської держави, яка претендувала на землі України. Війни з Московією, які Литва з перервами вела протягом 1487–1583 рр., виснажили Велике князівство Литовське та призвели до втрати ним

територій, у тому числі Чернігово-Сіверщини. Загрозу становило також і Кримське ханство, яке з 1482 р. постійно здійснювало грабіжницькі набіги на українські землі. Отже, Литві необхідним був могутній союзник. Крім того, активно виступала за унію середня та дрібна литовська шляхта, яка прагнула отримати ті ж права, що й польська.

Польща в цей час перебувала в стані піднесення, період правління Сигізмунда II Августа (1548–1572) називають її "золотим віком". В середині XVI ст. польська економіка також була на підйомі, оскільки Європа була сильно розорена війнами і Польща зайняла нові для себе європейські ринки сільськогосподарської сировини, зерна та лісу. Тому Польська держава бажала отримати від Литви нові території, насамперед родючі землі України.

Умови об'єднання двох держав передбачали, що Велике князівство Литовське та Королівство Польське залишалися самостійними державами кожна з своєю вищою адміністрацією, скарбницею, військом, судово-правовою системою. Українські землі переходили до складу Польщі. Українська шляхта не противилась унії, задовольнившись збереженням свободи віросповідання та недоторканість місцевих правових звичаїв. Такі гарантії було надано у вигляді спеціальних привілеїв для Волині, Брацлавщини й Київщини.

Люблінська унія призвела до об'єднання двох раніше розділених частин України, кожна з яких мала власний спадок збережених традицій княжої Русі та багаж надбаних протягом наступних століть змін. Наприклад, Галичина мала на той час значно краще розвинуту європейську ренесансну культуру та досвід Магдебурзького права, а Волинь — краще збережену історичну пам'ять про Київську Русь.

Перехід українських земель під владу Польщі після Люблінської унії активізував їх господарське освоєння та розвиток товарного виробництва, але водночас і запровадження кріпацтва та посилення його форм там. Виникають величезні панські маєтки-латифундії, на середину XIV ст. на українських землях їх було вже більше сотні. В цих маєтках створюється новий для того часу тип маєтку — фільварок, тобто багатогалузевий сільськогосподарський

комплекс, що орієнтувався на розвиток товарно-грошових відносин, заснованих на застосуванні праці залежних селян. Потреба в нових землях призводила до колонізації ще не освоєних земель українсько-татарського прикордоння, а також до наступу феодалів на приватні селянські та общинні землі — це водночас посилювало вплив козацтва та загострювало соціальні конфлікти. Фільварковий тип господарства передбачав панщину, тобто обов'язкову праці селянина з його власними реманентом та худобою на полі свого пана. Поступово обмежувались права селян, перш за все право на перехід від одного пана до іншого. Одночасно селян передавали під абсолютну юрисдикцію пана, скасувати вирок якого не міг навіть сам король. Протягом кількох десятків років процес закріпачення був остаточно завершеним на кінець XVI століття.

Отже, наслідки Люблінської унії для українських земель були неоднозначними. З одного боку, об'єднання Литви та Польщі призвело до об'єднання тих частин українського етносу, які входили до їх складу, та пришвидшило процеси консолідації українського народу й формування національної самосвідомості. Забезпечене особливими умовами збереження традиційних прав та православного віросповідання для української знаті дало можливість її представникам ще протягом певного часу виконувати функції політично-культурної еліти та центром державотворчих процесів. Включення українських земель до європейського ринку безумовно сприяло розвитку економіки та запровадженню новітніх для свого часу технологій. Проте одночасно ця ж подія призвела до поширення на українських землях кріпацтва і загострення соціальних конфліктів.

4. Культурний розвиток українських земель та Берестейська унія.

З другої чверті XVI ст. в більшості країн Європи поширився ідеологічний рух, спрямований на зміну ролі церкви в житті суспільства, названий Реформацією. Основним змістом ідеології реформаційного руху була відмова від сліпої покори церковному авторитету на користь особистої віри людини, створення національних церков, оновлення релігійного життя, активної участі

мирян у церковних справах. Оскільки прибічники ідей Реформації протестували проти зловживань католицької церкви, нова течія в християнстві отримала назву протестантизму. У різних країнах Європи нові ідеї сприймалися по-різному, від повного прийняття до цілковитої відмови. Щодо Речі Посполитої, то вона здавна відрізнялась релігійною толерантністю по відношенню до іншоетнічного населення (так, у 1573 р. сеймом було закріплено повне рівноправність всіх віросповідань, у 1588 р. це положення ввійшло до Литовського статуту), але водночас ревним католицизмом самих поляків. Тому реформаційний рух тут набув специфічного вигляду. Багато прибічників нового віровчення на було у Великому князівстві Литовському серед заможних магнатських родин, поширеним цей рух був і в Галичині (наприклад, кальвінізму дотримувалась родина князів Потоцьких). Протестанти активно будували школи та вищі навчальні заклади, друкарні.

Під впливом протестантських ідей на українських землях у другій половині XVI ст. змінюється і православ'я. Зокрема, з'являються характерні для протестантизму переклади Євангелія українською мовою, в тому числі знамените Пересопницьке Євангеліє 1556-1561 рр. Значно посилюється вплив громад вірян на церковне життя, активізувалась діяльність православних братств. Православні братства в Україні відомі з середини XV ст., наприклад Львівське братство було засноване близько 1453 р. Членами братств були міщани, інколи до них долучались представники православної шляхти. Спочатку братства займалися релігійно-благодійницькою діяльністю, але з кінця XVI ст. вони долучаються до активної громадсько-політичної та національно-культурної роботи. Члени братств взяли під свій контроль церковну ієрархію та у 1586 р. отримали право ставропігії, тобто автономності від місцевої церковної влади. Згодом такі ж права отримали Луцьке, Віленське та Київське православні братства.

Важливою задачею братств в умовах наступу католицизму й протестантизму стало забезпечення належного рівня освіти православних. З цією метою православні братства засновують власні друкарні та школи.

Першою з них стала відкрита Успенським братством друкарня у Львові, яка раніше належала Івану Федорову (в ній у 1574 р. для потреб братської школи було надруковано українські першодруки Апостол і Буквар). Видання цієї друкарні користувалася попитом не лише у Львові та Галичині, а й в усій Україні та в інших православних країнах. Перша братська школа також була заснована близько 1585 р. при Львівському братстві. У 1592 р. завдяки допомозі князя Острозького ця школа отримала право викладання семи вільних мистецтв, що за тодішньою програмою відповідало рівню вищої освіти. Згодом братські школи й друкарні виникли в багатьох інших містах України.

В умовах гострої релігійної полеміки необхідністю стає наявність власних високоосвічених громадян, які були б здатні витримувати конкуренцію з найкращими інтелектуалами Європи. Таку функцію виконував заснований князем Костянтином Острозьким в другій половині XVI ст. інтелектуальний гурток, головним завданням якого було видання першої друкованої церковнослов'янською мовою Біблії. Паралельно науковці, задіяні в роботі над текстом Біблії, викладали в заснованому на кошти князя слов'яно-греко-латинському колегіумі. Очолив гурток і академію Герасим Смотрицький, його співробітниками були Василь Суразький, Мартин Грабович, Терентій Іванівський, Діонісій Палеолог-Раллі, Євстафій Нафанаїл, Еммануїл Ахіллес, Лука Сербин, Никифор Парасхес-Кантакузен, Кирило Лукаріс. Згодом долучилось покоління вихованців Острозької академії Дем'ян Наливайко, Іван Княгининський, Йов Борецький, Ісайя Борискович та інші. У 1581 р. було видано Острозьку Біблію, яка є одним з найважливіших культурних здобутків свого часу.

Проте незважаючи на значні досягнення, наприкінці XVI ст. православна церква на землях Речі Посполитої переживала глибоку кризу, що була викликана кількома обставинами. Негативну роль відіграло право королівської влади призначати вищих церковних ієрархів, що намагалися наслідувати також магнати та шляхта — в результаті духовенство потрапило у повну залежність від польської шляхти. Крім того, значно впав рівень

освіченості православного духовенства, оскільки не вистачало закладів духовної освіти. Водночас католицька церква, заснувавши орден єзуїтів, досягла в цей час значних успіхів в галузі освіти. В кінці XVI ст. в багатьох українських містах існували єзуїтські освітні заклади, які сприяли поширенню католицизму серед шляхти та заможного міщанства.

Вихід з цієї ситуації багато хто з українських православних ієрархів схилились до ідеї церковної унії. В цьому бачили шлях до порозуміння з королівською владою та здобуття православною Церквою гідного місця, припинення утисків на православ'я. Ініціативу розпочати процес об'єднання церков взяли на себе православні єпископи Кирило Терлецький, Гедеон Балабан, Лев Пелчицький та Діонісій Збируйський. Ними було складено листа з проектом унії до Папи Римського. Передбачалось, що православна церква переходить у підпорядкування до Папи Римського, при цьому зберігаючи власні особливості та мову богослужіння. Проте в шляхетському середовищі та серед нижчого духовенства ідея церковної унії отримала різко негативну оцінку. Зокрема, князь Острозький різко виступав проти унії, одностайно не підтримали її православні братства.

Проголошення рішення про укладення церковної унії відбулось у Ватикані 1595 р., оприлюднити це рішення планувалось на церковному соборі 1596 р. у Бересті. Проте провести повноважний собор представників православної церкви не вдалося, прибічники та противники унії провели два окремих собори, взаємно засудивши позиції один одного. Проте королівська влада Речі Посполитої визнала рішення того Берестейського собору, який прийняв унію, зробивши законною уніатську (греко-католицьку) церкву та заборонивши окрему православну. За прибічниками унії офіційно закріплювалися церковні посади, монастирі, земельні наділи та майно.

Цим самим конфлікт було ще більше загострено, і впродовж наступних десятиліть, а то й століть, боротьба між православними та уніатами стане однією з визначальних характеристик українського суспільно-політичного життя.

Питання для самостійної роботи

1. В яких формах зберігалась державність на руських землях в часи Великого князівства Литовського?
2. В чому суть культурних змін для українського населення Королівства Польського?
3. Чому, маючи офіційною метою згуртування християнського населення Речі Посполитої, Берестейська унія призвела до загострення релігійного протистояння?
4. Яка роль української шляхти в процесі підписання Люблінської унії? Якими були наслідки?

Тема: Козацтво в українській історії

Мета вивчення: закріпити та розширити фактографічні знання, сформувати усвідомлення ролі козацтва у формуванні української державності та розвитку національної культури.

План лекції:

1. Формування українського козацтва. Його станові ознаки та соціальна роль.
2. Запорозька Січ як центр консолідації козацтва та ідеал державності.
3. Козацькі війни XVI-XVII ст. Петро Конашевич-Сагайдачний на чолі козацтва.
4. Українське козацтво та національна культура.

Література:

1. Бачинська О. А., Чухліб Т. В., Щербак В. О. Українське козацтво. Золоті сторінки історії. – К.: ПП "КРИСТАЛ БУК", 2015. – 400 с.
2. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст. / Ред. Ю. Олійник. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К.: Темпора, 2014. – 504 с.
3. Горобець В. Князі і гетьмани усієї Русі. "Через шаблю маєм право". Злети і падіння козацької держави 1648-1783 років. – Х., 2016. – 352 с.

4. Історія Запорозької Січі / Авт.: В. Смолій, В. Щербак, А. Гурбик, Т. Чухліб, Ю. Мицик, В. Станіславський, В. Горобець, О. Гуржій, В. Мільчев, О. Бачинська; Ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), В. Щербак (наук. ред. та упорядн.), В. Горобець, О. Гуржій, Т. Чухліб. – К.: Арій, 2015. – 240 с.
5. Мицик Ю. А. Таїрова-Яковлева Т. Повсякденне життя, дозвілля й традиції козацької еліти Українського гетьманства / Ю. А. Мицик // Український історичний журнал. - 2017. - № 1. - С. 206.
6. Українське Козацтво і Велике князівство Литовське / Автори: І. Марзалюк, А. Рагаускас, Р. Рагаускене, Г. Кіркене, В. Станіславський, В. Степанков, Б. Черкас, А. Бумблаускас, В. Смолій, Г. Кіркене. – К.: Вид-во ТОВ "Балтія-Друк", 2014. – 200 с.
7. Чухліб Т. В. Донеччина та Луганщина – козацькі землі України (XVI–XVIII ст.) / Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2014. – 105 с.

Ключові поняття: козацтво, Запорозька Січ, козацька старшина, козацька рада, полковий устрій, реєстрове козацтво, козацькі повстання, Ординація Війська Запорозького.

Основний зміст

1. Формування українського козацтва. Його станові ознаки та соціальна роль.

Річ Посполита, як на свій час, являла собою досить прогресивну державу, у якій шляхта й міщанство користувались значними правами, панувала релігійна толерантність, активно розвивалась економіка. Проте на південних землях колишньої Київської Русі у місцевого населення почала формуватись окрема політична та культурна ідентичність, яку стали називати «українною», або «українською». Землі сучасних Центральної, Південно-Східної та Південно-Західної України були в цей час своєюрідною «нічиєю землею», прикордонними територіями між володіннями Речі Посполитої й Кримського ханства. Населення тут було нечисленним і етнічно неоднорідним — співіснували поселення українських землеробів та промисловиків-уходників із

татарськими скотарями-кочовиками. Називали ці землі Диким Полем і по кордонах цієї території існували і татарські, і литовські та польські фортеці для захисту. Люди, які проживали в Дикому Полі, називали себе козаками — тюркське слово, що зустрічається в писемних джерелах з кінця XIII ст. і означає водночас “вартовий” та “вільний воїн”, або навіть “розбійник”.

Спочатку козаками називали виключно татарських воїнів, але у 1492 р. вперше з’являються писемні згадки про козаків-християн. Місце їх проживання писемні джерела фіксують від Черкас до Києва, а заняття — степове добичництво, військове найманство, охоронна служба і розбій (вони часто нападали на турецьких та татарських купців, грабуючи їх товари). Заселена козаками територія з початку XVI ст. називається «козацькою україною», або просто «Україною». Чисельність населення тут поступово збільшується і формується власний спосіб життя, звичаєве право, соціальна організація, система цінностей тощо. Козаки організовуються в загоны, обираючи собі старшого (отамана), між ними панує рівність та закони військового побратимства. Адміністративний контроль над землями козаків належить за традицією старостам Черкаського й Канівського замків, а вищим керівником вважається Київський воєвода. Серед козаків можна було зустріти людей різних етносів (українців, литовців, татар, росіян тощо), різних релігійних конфесій та різних соціальних станів. Проте основну масу козацтва все ж становило українське селянство, яке виштовхувало в Дике Поле складні обставини життя.

Стосовно походження козацтва існувало й існує чимало гіпотез, кожна з яких має певні аргументи на свою користь. Проте найголовнішим є те, що для українського народу козацтво стало тим центром, довкола якого відбувались державотворчі процеси та формування національної культури. Тому для українців козацтво — не лише конкретне історичне явище, але й частина національного міфу, символ власної ідентичності. В цій якості козацтво починає виступати вже з середини XVI ст. Отже, специфіка козацтва як історичного феномену багато в чому визначила і особливості української нації.

Козацтво виникло у відповідь на потребу захисту від тюркського Степу в умовах пограниччя, тому ввібрало в себе традиції і християнської, і ісламської цивілізацій. Тобто українська культура в козацькі часи стала своєрідним місцем діалогу між Заходом і Сходом, що є її визначальною рисою і сьогодні. І, нарешті, традиції козацької демократії згодом характеризували весь процес українського державотворення до сьогоднішнього часу.

Значну роль в формуванні українського козацтва відіграла сусідня держава — Кримське ханство. Ще за часів Золотої орди татари захопили Північне Причорномор'я та Приазов'я, а також Крим. Після занепаду Золотої Орди в середині XIV ст. ця частина татарського етносу починає формувати власну державність, в 1428-1430 рр. хан Хаджі-Гірей проголосив незалежність свого ханства та поклав початок правлячій династії. До кінця XV ст. Кримське ханство було союзником Великого князівства Литовського, проте послаблення Литви викликало переорієнтацію на Москву. Розпочинаються грабіжницькі походи кримських татар (у 1474 р. — на Галичину і Поділля, а у 1482 р. — на Київ). Після 1475 р. Крим потрапив у залежність від Османської імперії, і з тих пір брав участь в її війнах з Польщею.

Намагаючись захиститись від татарської та турецької загрози, але не маючи для цього достатніх матеріальних і людських ресурсів, влада Польщі та Литви всіляко заохочувала прикордонних адміністраторів (часто з числа православної шляхти) будувати власним коштом укріплення, закликати туди на військову службу охочих людей. Такими людьми найчастіше були саме козаки. Відвоювавши у татар якийсь регіон, козацтво вважало його своєю власністю, а місцева адміністрація роздавала їм за службу землі. Так з військової потреби козацтво з роду занять в першій половині XVI ст. перетворюється на соціальний стан з власними правами та функціями. Серед найбільш успішних організаторів козацтва, чийми зусиллями розрізнені загони перетворились на професійну військову силу, варто назвати канівського й черкаського старосту Остапа Дашковича (саме він у 1533 р., запропонував королю проект організації регулярної прикордонної служби із козаків), Костантина Острозького (батька),

який відбивав татарські набіги, спираючись на військову силу, та інших представників православної української шляхти. Роль шляхти в творенні козацтва теж вагома — вона принесла в козацтво пам'ять про давні державні традиції Київської Русі та мрію про власний суверенітет.

2. Запорозька Січ як центр консолідації козацтва та ідеал державності.

Поява козацтва як суспільної верстви викликала необхідність утворення власної організаційної структури. Це завдання було виконане яскравим лідером козацького руху князем Дмитром Вишневецьким. Він походив із князівської родини, що вела свій родовід від Великого князя Литовського Ольгерда, великі маєтки Вишневецьких розташовувались на Чернігівщині. З середини XVI ст. Дмитро Вишневецький згадується в писемних джерелах як видатний організатор боротьби з татарами. Для потреб цієї боротьби він і побудував у 1556 р. на острові Хортиця за порогами Дніпра фортецю, що стала першою Запорозькою Січчю. Ця перша фортеця була дуже швидко зруйнована татарами. Деякий час Дмитро Вишневецький служив Московському царю Івану Грозному і навіть отримав від нього землі. Проте у 1661 р. повернувся на службу до Великого князя Литовського. У 1563 р. для Вишневецького з'явилась можливість зайняти престол Молдови, він вирушив в похід, під час якого потрапив у полон до турок і загинув. Яскрава історія життя Дмитра Вишневецького дала початок легенді про козацького ватажка Байду.

Хоча перша Хортицька Січ була зруйнована, але одразу ж було побудовано нову фортецю на острові Базавлук, згодом Січ переносилась багато разів, проте існувала майже постійно до 1775 р. Значення Запорозької Січі було значно більшим, ніж просто укріплення або організаційний центр — вона перетворилась на символ та ідеал державності. Демократичний устрій Січі, традиції козацького самоврядування згодом були покладені в основу устрою козацької держави за часів Гетьманщини.

Запорозька Січ являла собою своєрідну форму державності, засновану на принципах військової організації. На Січі мали право перебувати лише

чоловіки-воїни, допускались в обмеженій кількості торговці та ремісники, проте суворо заборонялась присутність жінок. В основі організації був поділ на бойові одиниці — курені, які очолювали курінні отамани. Все військо очолював кошовий отаман, якому належала найвища військова та виконавча влада. Нижчу ступінь військової та адміністративної ієрархії посідала січова старшина (суддя, обозний, писар, хорунжі тощо). Проте найвищим органом влади була козацька рада, яка приймала всі важливі рішення та обирала кошового отамана. В основі ідеології Січі лежали ідеї захисту рідної віри, власного народу, відновлення справедливості, рівність та бойове побратимство. Ці принципи козацтво намагалось поширити на всю свою територію, розглядаючи землі України як продовження Січі.

Чисельність населення України, безумовно, була значно більшою за військо Січі, проте основні принципи організації життя (так званий «козацький звичай») повторювали демократичні ідеали Запоріжжя. Чисельність козацтва зростала, воно перетворилось на могутню військову силу, і в уряді Речі Посполитої виникло розуміння необхідності надати козацтву прав та функцій соціального стану. Протягом кількох десятків років здійснювалась низка заходів в цьому напрямку, остаточне оформлення козацтва в соціальний стан було завершено королем Польщі Стефаном Баторієм близько 1578 року. Козацтво отримало власного воєначальника — гетьмана, символи влади (клейноди), було визначено територію, на якій має проживати козацтво, ця територія була поділена на полки та сотні, столицею козацького краю стало місто Чигирин. Завдання козацтва полягало в охороні кордонів, а його права наближались до прав шляхти. Записане в спеціальний список, таке козацтво називалось реєстровим. Перші реєстри не були великими, оскільки Річ Посполита не бажала визнавати за українським народом права на самоврядування, проте військові потреби змушували збільшувати чисельність реєстрового козацтва. Крім того, навіть не записані до реєстрів козаки жили за власними уявленнями про справедливий суспільний устрій. Так поступово формувалось уявлення про власний суверенітет.

3. Козацькі війни XVI-XVII ст. Петро Конашевич-Сагайдачний на чолі козацтва.

Як тільки в середовищі козацтва зміцнюється переконання в тому, що Україна є їхньою землею і має управлятись за демократичними козацькими принципами, розпочинається боротьба за власні права. Перший етап цієї боротьби проявлявся як козацькі повстання, що мали на меті визволитись від польської адміністрації. Перше з таких повстань очолив Криштоф Косинський у 1591 р. Дії повстанців розгортались на Київщині та Запоріжжі і протягом кількох місяців ця територія була звільнена від польської влади. Проте повстання було придушене у 1593 р. В цьому повстанні переважним елементом було невдоволення утисками з боку королівської адміністрації та особисто князя Острозького, боротьба за суверенітет поки що була помітна лише як один з напрямків.

Проте в наступному повстанні 1594-1596 рр., очоленому Северином Наливайком, 12-тисячна добре озброєна козацька армія вже воювала за право володіти власною землею та користуватись правами самоврядування. Вже сформувався спадковий стан заможного козацтва, яке претендувало на роль політичної еліти, до нього долучилось православне духовенство, особливо після Берестейської унії 1596 р. Козацтво усвідомлювало себе як господарів на власній землі і готове було відстоювати свої права.

Значну роль в оформленні козацтва як центру українського національного державотворення відіграв Петро Конашевич-Сагайдачний. Очоливши козацтво приблизно в 1605-1610 рр., він зміг вивести козацтво на міжнародну політичну арену та сприяв остаточному оформленню ідеології власної козацької державності. Під його керівництвом відбулись знамениті походи козаків на турецькі фортеці Синоп, Стамбул, Кафу протягом 1614-1615 рр. В європейських писемних джерелах від того часу починає закріплюватись легендарний образ героя-козака, воїна за християнську віру. Сприяли розширенню політичних можливостей козацтва і війни з Московією та

Туреччиною, у яких брали участь козаки, особливо Хотинська війна 1621 р. Водночас козацтво активно розбудовує власну адміністрацію та зміцнює самоврядування (польські урядовці в цей час занепокоєно пишуть, що козаки заводять власну удільну державу). Але найголовніше значення для перетворення козацтва на державну силу стало відновлення за участі козаків православної ієрархії у 1621 р., коли було висвячено православного митрополита Київського. З цього часу козацтво розуміє себе як спадкоємця давньої державності Русі і бореться за її відновлення.

Після смерті Петра Сагайдачного боротьба козацтва за суверенітет вийшла на новий рівень. В 1624 р. Запорозька Січ втрутилась у боротьбу між Кримським ханством та Туреччиною, результатом чого стало підписання договору козаків з Кримом. Те, що Запорозька Січ виступала як самостійний суб'єкт міжнародних відносин, не влаштувало уряд Речі Посполитої, тому в Україну вирушив каральний похід. Назустріч вирушили козаки на чолі з гетьманом Марком Жмайлом. Вирішальна битва в жовтні 1625 р. завершилась перемогою козаків, і Річ Посполита вимушена була підписати з козацтвом Куруківську угоду. Це був новий етап відносин між Польщею та Україною — тепер козацтво сприймалось як повноцінний суб'єкт міжнародних відносин та усвідомлювало свої державні цінності. Умови угоди окреслювали кількість реєстру, територію розселення козацтва, його права та обов'язки.

Проте козацтво залишилось незадоволеним отриманим обсягом прав, тому боротьба продовжилась у 1630 р. під керівництвом гетьмана Тараса Федоровича (Трясила). Новим в цьому поході було те, що гетьман вперше звернувся до всього українського народу з універсалом, закликаючи всіх, хто був або хоче стати козаком, до боротьби за віру і давні вольності. Тобто відбувається перехід від боротьби козацтва за власні станові права до боротьби всього народу за державність. Козаки знову здобули перемогу, і нова Переяславська угода підтвердила й розширила умови Куруківської.

Вже в новому статусі козацтво взяло участь у війні Речі Посполитої з Московією 1632-1634 рр., внаслідок якої до Речі Посполитої відійшов

Смоленськ та давні українські землі Чернігів і Новгород-Сіверськ. Проте український народ отримав ще один вагомий здобуток — змушений звертатись до козаків по допомогу, король Польщі Владислав у 1632 р. видав привілей, яким зрівняв у правах греко-католицьку та православну церкви.

Проте по завершенні війни козацтво не мало наміру повертатись до статусу підданих Речі Посполитої. Боячись чергового повстання, польський уряд побудував Кодацьку фортецю на Дніпрі, яка мала припинити козакам вихід на Запоріжжя. Це й стало приводом до повстання — воно розпочалось під проводом Івана Сулими із руйнування Кодацької фортеці. Сулима разом із іншими учасниками повстання був страчений, але боротьба розгорілась ще активніше, тепер її очолив Павло Бут. Кровопротитна битва під Кумейками в грудні 1637 р. завершилась поразкою козаків. Очільники повстання були страчені, по Україні прокотилась хвиля терору. Останньою спробою втримати завоювання попередніх років стала нова хвиля повстання, очолена Яковом Острянином. Новий гетьман звернувся з універсалом не лише до козаків, але до всього народу українського, в тому числі до православних Поділля й Волині. Запекла боротьба завершилась поразкою козаків, частина повстанців та Острянин прорвалась на територію Росії. Однак частина повстанців продовжувала боротьбу, тепер вже під керівництвом Дмитра Гуні.

Виснажене тривалою боротьбою козацтво було змушене прийняти у 1638 р. умови Ординації Війська Запорозького. Цей документ суттєво обмежував права козацтва — скасовувалась виборність гетьмана і полковників, Запорозька Січ оголошувалась поза законом, скасовувалось козацьке судочинство. На деякий час в Україні припинились спроби побудувати власну державність, проте у 1648 вони відновляться з новою силою.

4. Українське козацтво та національна культура.

Важливу роль відіграло козацтво у формуванні національної культури. Не підтримавши ідею Берестейської унії, козацтво до своїх цілей боротьби додало і збереження православної церкви. Такі завдання перетворювали

козацтво на лідера всього українського народу. Вже в часи повстання С. Наливайка серед вимог повсталих були вимоги скасування унії, а православ'я з тих пір часто називали "Наливайковою вірою".

З початку XVI ст. козацтво стає активним захисником Києва як центру православної культури. Відгукнувшись на заклик ченців Києво-Печерського монастиря, козаки не дозволили зайняти його землі та відстояли собор святої Софії та Михайлівський собор від спроб передати їх уніатам. У 1616 р. козацтво на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним вступило до Київського Богоявленського братства, чим забезпечили йому політичний та економічний захист.

Головним же здобутком козацтва у боротьбі за національну культуру стала його участь у відновленні православної митрополії. Скориставшись візитом у 1620 р. в Україну Єрусалимського патріарха Феофана, козаки переконали владику скликати в Києво-Печерському монастирі з'їзд духовенства за участі козацтва, шляхти та представників міст. На цьому з'їзді було прийнято рішення відновити православну ієрархію, і Україна отримала нову православну еліту - митрополита Київського Йова Борецького та кількох єпископів, у тому числі Мелетія Смотрицького, Ісайю Копинського та інших видатних представників вітчизняної культури. Більшість із них були яскравими вченими-гуманістами свого часу, і під їх керівництвом національна культура вийшла на новий рівень.

Відомими центрами освіти та науки стали Києво-Печерська лавра, де під керівництвом Єлисея Плетенецького сформувався науковий гурток та друкарня, а також відкрита у 1632 р. знаменита Києво-Могилянська академія, яка вплинула на розвиток не лише української, але й всієї східнослов'янської культури.

Таким чином, протягом XV-XVII ст. козацтво пройшло тривалий шлях розвитку від одного з суспільних станів Речі Посполитої до провідника боротьби за національну державність. З кінця XVI ст. саме козацтво взяло на

себе основну державотворчу функцію, а ідеалом держави, що формувалась, став демократичний устрій Запорозької Січі.

Питання для самостійної роботи:

1. В чому Ви вбачаєте історичне значення української козацької держави Війська Запорозького для подальшої долі українського народу?
2. Якими причинами було викликане формування козацтва і які етапи цього процесу?
3. Яку роль відіграло козацтво у формуванні національної культури?
4. Охарактеризуйте етапи боротьби козацтва за національну державність.

Тема: Національно-визвольна революція середини XVII ст.

Мета вивчення: розширити й систематизувати фактографічні знання, сформувати розуміння значення Національно-визвольної революції у формуванні української державності, розкрити роль Б. Хмельницького в українській історії.

План лекції:

1. Становище українського народу напередодні національно-визвольної революції. Формування національної державності.
2. Виборення козацькою Україною незалежності, її місце в Східній Європі.
3. Загострення геополітичного становища держави. Укладення договору з Росією.

Література:

1. Бачинська О. А., Чухліб Т. В., Щербак В. О. Українське козацтво. Золоті сторінки історії. – К.: ПП "КРИСТАЛ БУК", 2015. – 400 с.
2. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст. / Ред. Ю. Олійник. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К.: Темпора, 2014. – 504 с.
3. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. – К.: Арій, 2013. – 656 с.

4. Степанков В. В. Становлення політичної еліти Гетьманщини в період революції XVII ст.: особливості, суперечності, деструктивні процеси // Український історичний журнал. - 2016. - № 6. - С. 87-101
5. Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура / Ред. кол.: В. Смолій, О. Бачинська, В. Горобець та ін. – К.: Інститут історії України, 2014. – 671 с.
6. Федорук Я. Переяслав 1654: передумови, історико-правовий зміст і наслідки в епоху Хмельниччини // Історіографічні дослідження в Україні. - 2014. - Вип. 25. - С. 290-300.
7. Яковенко Н. Що змінило повстання Хмельницького (2017) // Електронний ресурс: Режим доступу <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history>

Ключові поняття: козацька держава, національно-визвольна революція, Б. Хмельницький, Переяславський договір, Військо Запорізьке, Гетьманщина.

Основний зміст

1. Становище українського народу напередодні революції. Формування національної державності.

Національно-визвольна революція, що відбулась в середині XVII ст., стала підсумком боротьби українського народу за власний суверенітет. Поява самостійної української держави змінила ситуацію в Східній Європі в цілому та значно вплинула на історію найближчих сусідів — Польщі та Росії. Активна боротьба українців за власну державність відбувалась у дуже несприятливих умовах і коштувала багатьох жертв, проте стала вихідним пунктом для сучасної історії України як незалежної держави. Найбільш відповідним терміном для характеристики подій того часу є революція, оскільки відбулась докорінна зміна державного устрою — від монархії Речі Посполитої, у якій Україна не мала власної державності, було здійснено перехід до суверенної козацької республіки. В цій новій державі було запроваджено принципово нові засади управління, скасовано кріпацтво, народилась нова політична еліта — козацтво. Але найголовніше, що в цій новій державі утвердилась самоідентифікація

громадян як українців та сформувалось чітке поняття про Україну як державу. В загальних рисах це поняття продовжує функціонувати до сьогоднішнього дня.

Річ Посполита на середину XVII ст. являла собою могутню і стабільну державу, посідала провідне місце в Східній Європі. Проте урядові кола та політична еліта цієї держави не бажали помічати нової історичної ідентичності, що сформувалась на землях України та не зважали на потребу українського народу у власному суверенітеті. Навпаки, посилювався соціальний тиск, збільшувалась кількість фільварків, продовжувалось закріпачення, тривали утиски на релігійному ґрунті. Рано чи пізно це мало призвести до нового повстання.

Новий виступ був очолений Богданом Хмельницьким — чигиринським сотником, що походив із спадкової козацької старшини та користувався повагою серед козаків. В січні 1648 р. він разом з кількома прибічниками з'явився на Січі і закликав до повстання. Козаки знищили польську залогу, яка згідно умов Ординації 1638 р. мала перебувати на Січі, і обрали Б. Хмельницького гетьманом. До кінця квітня Б. Хмельницький здійснив знану роботу з підготовки до війни проти Речі Посполитої. Так, він розсилав по Україні універсали з закликом до боротьби, збирав зброю та людей, розпочав активні дипломатичні контакти з зацікавленими сусідами, перш за все з кримським ханом, який надав козакам підтримку військовою силою.

Коли підготовка була завершена, розпочались військові дії. У травні 1648 р. козацьке військо здобуло першу перемогу над поляками на річці Жовті Води, а через кілька днів – остаточно розгромили польське військо під Корсунем. В ці дні помер король Польщі Владислав IV, і в умовах виборів нового короля уряд розпочав переговори з козаками. Вимоги повсталих в цей час були досить помірними — збільшення реєстру, розширення прав і свобод козаків. Про суверенну державу поки що не йшлося. Проте шляхта Речі Посполитої ставилась до козаків зверхньо і розраховувала знищити повстання. У вересні 1648 р. шляхетська й козацька армії зійшлися під Пилявцями. Козаки здобули

незаперечну перемогу, захопивши велику військову здобич, у тому числі більше 90 гармат та майна й коштовностей на суму до 10 мільйонів злотих. Після цього Річ Посполита втратила волю до боротьби. У жовтні 1648 р. війська Б. Хмельницького взяли в облогу Львів, який тоді був однією з столиць Речі Посполитої, проте задовольнилися великим викупом і рушили на Замостя, в якому тоді перебував уряд Польщі. В усій Україні в цей час розгорілась війна проти польської шляхти. Наприкінці 1648 р. Б. Хмельницький мусив зняти облогу з Замостя, оскільки в його армії було багато поранених, козаки знемагали від втоми й холоду, епідемій. Тому, підписавши перемир'я з новим королем Яном Казимиром, Б. Хмельницький повернув військо до Києва.

Урочистий в'їзд Б. Хмельницького до Києва, коли його вітало все населення й духовенство, у тому числі Єрусалимський патріарх Паїсій і Київський митрополит Сильвестр Косів, став початком нової української державності. Хмельницького було урочисто проголошено в соборі Святої Софії «світлішим князем Русі», і він пообіцяв «вибити з лядської неволі народ руський весь — по Львів, Холм і Галич». Тобто народилась ідея соборної незалежної України.

Модель національної державності, створеної внаслідок повстання 1648 р., була визначена історичною традицією українського народу, звичаєвим козацьким правом та вимогами військового часу. Назва держави - *Військо Запорозьке* — характеризувала провідну державотворчу верству, проте держава включала не лише козаків, а «народ руський весь», тобто православне українське населення. Верховна влада в Україні належала гетьману, який обирався пожиттєво козаками, але як верховний правитель очолював усі стани, йому належала вища адміністративна та судова влада. Повноправне населення, не зобов'язане до військової служби (шляхта і міщани), зберігало традиційні форми самоврядування, майнові та станові права і обов'язки. Селяни звільнювались від кріпацтва і перетворювались на особисто вільних землевласників. Виборність старшини й гетьмана та можливість переходу з одного стану в інший надавали козацькій державі демократичного характеру.

Територія держави становила близько 200 тисяч квадратних кілометрів, населення — понад 3 млн. чоловік. Адміністративний поділ визначався військовими потребами: найнижчим військовим та адміністративно-територіальним підрозділом був курінь, курені об'єднувалися в сотні, сотні об'єднувались у полки. Полковникам, сотникам і курінним належали функції начальників певної бойової одиниці, а також глав адміністрацій територіальної округи з судовими, адміністративними та фінансовими повноваженнями.

Вищу виконавчу владу складала генеральна старшина: обозний, суддя, писар, два осавули, хорунжий і бунчужний. Столицею держави було місто Чигирин. Джерелом фінансів були прикордонне торгове мито, податки населення на військо, податки за шинкування, користування млинами, продаж тютюну. Вадливу роль в державі відігравала православна церква, забезпечуючи ідеологію та освіту.

2. Виборення козацькою Україною незалежності, її місце в Східній Європі.

Народження нової суверенної держави змінило політичну ситуацію в Східній Європі, і перш за все статус Речі Посполитої, крім того втрата українських земель не відповідала інтересам польської шляхти. Тому вже в березні 1649 р. військові дії відновились на Поділлі. Готуючись до нової війни, Б. Хмельницький знову закликав на допомогу татарські загоони, які очолив хан Іслам-Гірей III. Вирішальна битва розпочалась влітку 1649 р. під стінами Збарзької фортеці, Б. Хмельницькому вдалось розгромити величезне військо, яке вів польський король, в районі Зборова. Більша частина польських військ опинилась в облозі, в тому числі й король Ян Казимир. Намагаючись врятувати ситуацію, поляки розпочали переговори з Іслам-Гіреєм таємно від козаків. Пообіцявши величезні виплати та землі, польським дипломатам вдалось досягти порозуміння з кримським ханом, якого не влаштовувало надмірне посилення України, натомість Крим був зацікавлений в послабленні обох християнських країн. Б. Хмельницький змушений був прийняти умови миру,

запропонувавши власні вимоги. Підписаний в результаті Зборівський договір передбачав автономію України, окреслював набагато ширшу територію – три руських воєводства (Київське, Брацлавське й Чернігівське) і східні райони Волині та Поділля. На цю територію поширювалась влада гетьмана, адміністративні уряди могли тут належати лише руській шляхті православного віровизнання. Козацький реєстр затверджувався в 40 тисяч, оголошувалась амністія всім учасникам повстання.

Проте значна частина шляхти Речі Посполитої, особливо ті, чий маєтки розташовувались в Україні, не могла погодитись з умовами Зборівського договору. Їх очолив коронний гетьман Миколай Потоцький, одним з лідерів був Єремія Вишневецький. Було оголошено посполите рушення, тобто загальну мобілізацію шляхти, збільшено кількість війська. Б. Хмельницький також зібрав козаків та закликав єдиного союзника — кримського хана. Бої розпочались в околицях м. Берестечка в червні 1651 р. Спочатку бій точився з перемінним успіхом, проте коли було поранено кримського хана та кількох його воєначальників, татари вдалися до втечі. Б. Хмельницький з кількома старшинами кинувся їх повернути, проте татари все ж покинули поле бою, силоміць забравши із собою гетьмана, внаслідок чого козацьке військо залишилось без командування. Козаки змушені були відступити і опинились в облозі. Командування взяв на себе Іван Богун, якому вдалось з великими зусиллями врятувати лише частину війська. Проте розгром був не остаточним — вирвавшись з татарського полону, Б. Хмельницький зібрав вцілілі полки і створив сильний військовий табір у Білій Церкві. Поляки теж були втомлені, тому погодились на підписання Білоцерківської угоди. Згідно з нею козацький реєстр мав бути скорочений до 20 тис., а територія козацької автономії обмежувалася одним Київським воєводством. Гетьман також зобов'язувався розірвати союз з татарами і взагалі надалі не вести міжнародної діяльності.

Проте Білоцерківська угода не була затверджена сеймом Речі Посполитої, крім того, український народ не збирався її виконувати. У квітні 1652 р. Б. Хмельницький оповістив про підготовку до нової війни. Водночас українська

держава починає шукати нового союзника, ним мала стати Молдова. Син Б. Хмельницького Тимофій на чолі козацько-татарського загону здійснив похід в Молдову. Йому напереріз була послана польська армія, проте козацько-татарське військо розгромило поляків на початку червня 1652 р. під горою Батогом. Однак це не була вирішальна перемога — в жовтні 1653 р. козаки й татари потрапили в складну ситуацію під Жванцем і були змушені домовлятися з поляками про перемир'я. Водночас Б. Хмельницький активізував переговори з Москвою. Договір з Молдовою на той час було розірвано — навесні 1653 р. в Молдові спалахнув династичний заколот. Запорозьке військо під проводом Тимофія Хмельницького пішло на допомогу і навіть здобуло столицю Молдови Сучаву, однак в ході подальших бойових дій потрапило в облогу, козаки зазнали великих втрат, а Тимофій Хмельницький загинув.

3. Загострення геополітичного становища держави. Укладення договору з Росією.

Протягом 1648-1652 рр. Б. Хмельницький та його старшинське оточення велиактивну дипломатичну діяльність, відшукуючи для України місця серед суверенних держав Східної Європи. Так, велись переговори з Туреччиною, Волощиною, Трансильванією, Молдовою. Проте протидія з боку Кримського ханства, яке не бажало посилення України в причорноморському регіоні, звели ці спроби до невдачі. Коли стало зрозумілим, що автономія у складі Речі Посполитої не має перспектив, Б. Хмельницький активніше починає розробляти північно-східний напрям — союз із Московським царством. З цією державою Військо Запорозьке мало давні зв'язки, і в середині XVII ст. Московське царство збільшувало свою силу та починало виходити з міжнародної ізоляції. Б. Хмельницький почав звертатись до Московського царя Олексія Михайловича ще з 1648 р., проте досить довго Москва не наважувалась псувати стосунки з Польщею. Однак московські бояри розуміли, що самостійно не вдасться повернути території, втрачені у Смоленській війні 1633-1634 рр. крім того, активно пропагувало перехід України під протекторат Московського царства

східне православне духовенство, яке мріяло звільнити Константинополь від турок. На початку червня 1653 р. Земський собор в Москві схвалив прийняття Козацької держави під царську протекцію. Водночас Туреччина теж запропонувала Україні свою протекцію.

В січні 1654 р. в Переяславі відбулась козацька рада, на якій було прийнято рішення про перехід Війська Запорозького під протекцію Москви. В своїй промові до козаків гетьман наполягав на вільному виборі між турецьким султаном, кримським ханом, польським королем та московським царем. При цьому підкреслювалось, що цар єдиний тримається православної віри. Це й стало вирішальним фактором для громадян Війська Запорозького. Проте політична еліта, скоріше за все, розглядала цей союз як тимчасовий. Не всі серед козацтва підтримували цю ідею, справедливо боячись втрати суверенітету. Протягом січня – лютого 1654 р. на території 17 полків на вірність московському царю присягло понад 127 тис. чоловік, проте відмовилось від присяги відмовилося вище духовенство; частина міщан склала присягу лише під тиском козаків; не присягали Уманський, Брацлавський, Полтавський і Кропив'янський полки; довго зволікала з присягою Запорозька Січ. Проте в цілому підтримка союзу була значною. В березні 1654 р. було затверджено договірні статті, які обіцяли Україні досить сприятливі перспективи. Реєстр затверджувався в 60 тисяч, зберігались права автономії, гетьман мав право дипломатичний зносин, виключаючи Туреччину та Польщу.

Навесні 1654 р. почалася московсько-польська війна — спочатку на території Білорусі. Наступ на Білорусь мав поєднуватись з одночасним наступом на Волинь, проте Хмельницький відмовився, заклопотаний безпекою південної України — тут наступали поляки й татари, які після Переяславської угоди уклали між собою союз. У жовтні 1654 р. Наприкінці 1654 – на початку 1655 р. повністю обезлюдніли десятки населених пунктів, жителі яких були винищені або розбіглися. Тільки в січні 1655 р., коли до Б. Хмельницького підійшли московські полки, з'явилась можливість виступити проти польсько-татарського війська. 29-31 січня під Охматовом відбувся вирішальний бій, у

якому з обох боків полягло до 30 тис. вояків, а багато замерзло, бо стояли люті морози. Наступ поляків був зупинений.

Літо 1655 р. принесло Польщі страшну небезпеку — у війну втрутилась Швеція, намагаючись відібрати балтійське узбережжя Східної Пруссії та Ліфляндії. Шведське військо дуже швидко просувалось, захопивши Варшаву й Краків. В цій ситуації Б. Хмельницький спробував знайти союзника в Швеції, до переговорів були залучені й союзники шведського короля – семиградський князь та бранденбурзький курфюрст. Згідно з досягнутими домовленостями, козацька армія разом з московським допоміжним корпусом виступила у похід до Львова. Проте поява в Україні татар змусила Б. Хмельницького повернути свої полки назад, назустріч ханові. Після кількох боїв козаки й татари поновили мирну угоду. Невдача шведсько-українського союзу спричинялася серйозними розходженнями з питань території — на думку гетьмана, до козацької держави мали відійти західноукраїнські землі, натомість король Швеції хотів залишити їх за собою. Паралельно почали накопичуватися і суперечності з Московією, яка теж вимагала, щоб здобуті галицькі міста приймали присягу на вірність царю, а не гетьману.

Остаточний розрив між союзниками відбувся після того, як царський уряд, занепокоєний успіхами Швеції, вирішив круто змінити орієнтири зовнішньої політики. У травні 1656 р. Росія оголосила Швеції війну і розпочала мирні переговори з Річчю Посполитою. При цьому на ці переговори українська делегація навіть не була допущена. Обурений гетьман з листопада 1656 р. веде переговори із шведським королем, Семиграддям, Волощиною, Австрією, Молдовою та Кримом; поновлюються переговори з Польщею і Туреччиною. Тоді ж всупереч політиці Москви 20-тисячний козацький корпус під проводом наказного гетьмана Антона Ждановича вирушає разом з семиградським князем в похід на Польщу, а зі шведами – на Берестя. Проте всі ці заходи залишились незавершеними - на початку 1657 р. він тяжко захворів, а 6 серпня помер у Чигирині і був похований у Суботові в збудованій ним же Іллінській церкві.

Таким чином, національно-визвольна революція середини XVII ст. принесла Україні значні здобутки — вперше було досягнуто власної національної державності, серед населення поширилось уявлення про необхідність суверенітету своєї держави, народилась нова політична еліта — козацтво, поширились демократичні традиції державного управління, Україна здобула собі належне місце серед держав Східної Європи. Проте всі ці пважливі досягнення не були належним чином завершені, що призвело до значних проблем у майбутньому.

Питання для самостійної роботи:

1. Вкажіть на соціальні та релігійні аспекти подій Визвольної війни, обґрунтуйте їх вплив на процеси становлення козацької держави.
2. Чи міг Б.Хмельницький без зовнішньої допомоги відстояти Українську козацьку державу?
3. Чи можна вважати Визвольну війну під проводом Б. Хмельницького революцією? Обґрунтуйте свою думку.
4. Чи можна вважати, що після Переяславської угоди та «Березневих статей» Україна стала частиною Московської держави і втратила свій суверенітет?

Тема: Громадянські конфлікти та іноземні інтервенції другої половини XVII ст. Боротьба за збереження суверенітету козацької держави

Мета вивчення: збільшити багаж фактографічних знань, сформувати усвідомлення взаємозв'язку між громадянським суспільством та долею держави, з'ясувати роль сусідніх держав та української політичної еліти в процесі збереження суверенітету України.

План лекції:

1. Українська держава між Польщею і Росією: інтереси сусідів та різні політичні орієнтації козацько-шляхетської еліти.
2. Громадянська війна та її наслідок – розкол України. Спроби політичної еліти об'єднати державу.

3. Підсумки доби Руїни.

Література:

1. Горобець В. Гетьман Руїни. Іван Брюховецький та Москва. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2017. – 247 с.
2. Кононенко В. П. Міжнародна наукова конференція "Українська гетьманська держава на соціополітичній мапі ранньомодерної Європи: типове й унікальне" // Український історичний журнал. - 2014. - № 6. - С. 228.
3. Кононенко В. П. Науково-практична конференція ""Чорна рада" 1663 р. та "Руїна" Української козацької держави: історіографічні стереотипи і шляхи їх подолання" // Український історичний журнал. - 2013. - № 5. - С. 233.
4. Осолінський Л. Слово про гетьмана Виговського (Ю.А.Мицик) // Український історичний журнал. - 2015. - № 3. - С. 218.
5. Таїрова-Яковлева Т. Г. Гетьмани України. Історії про славу, трагедії та мужність. – К.: ТОВ "Видавництво "Кліо"", 2015. – 424 с.

Ключові поняття: громадянська війна, іноземна інтервенція, полівасалітет, Правобережна та Лівобережна Гетьманщина, Гадяцький договір, Андрусівський договір, Вічний мир.

Основний зміст

1. Українська держава між Польщею і Росією: інтереси сусідів та різні політичні орієнтації козацько-шляхетської еліти.

Після смерті гетьмана Богдана Хмельницького козацька держава опинилась перед цілою низкою проблем як зовнішнього, так і внутрішньополітичного характеру. Внаслідок невиконання Москвою умов Переяславського договору 1654 р. загострились стосунки з російським урядом. Серйозно ускладнилися стосунки з Кримським ханством, назрівав черговий напад татар на українські землі. Всередині країни зростало стихійне невдоволення козацьких мас та селянства стрімким збагаченням козацької старшини, узурпацією нею влади. Крім того, розгорнулась боротьба за гетьманську булаву між різними угрупованнями козацької старшини.

Ще за життя Б. Хмельницький запропонував старшині обрати після себе свого сина Юрія Хмельницького. Проте до повноліття Юрія старшинська рада передала гетьманські повноваження Івану Виговському. Походження І. Виговського із шляхетського середовища, його виразна орієнтація на Річ Посполиту викликала невдоволення його кандидатурою серед козацьких мас. Одразу ж виникають конфлікти з Москвою — царські урядовці намагаються збирати в Україні податки, запроваджувати свою адміністрацію, чого не дозволяє І. Виговський. З метою зміцнити свою владу І. Виговський в середині жовтня 1657 р. скликав генеральну раду в Корсуні, яка проголосила його повноправним гетьманом та затвердила новий політичний курс. Суть цього курсу була в розриві з Москвою та союзи з Польщею та Швецією.

Однак Запорізька Січ та значна частина Лівобережжя не підтримували такої політичної орієнтації. Союз з Польщею міг, на їхню думку, призвести до реставрації старих порядків та відновлення кріпацтва. Заможна козацька старшина, до якої належав І. Виговський, сприймалась козацькими масами переважно негативно. В результаті проти гетьмана Виговського та його політики вибухнуло повстання на Запоріжжі та в Полтавському полку, очолили його запорозький кошовий Яків Барабаш та полтавський полковник Мартин Пушкар. Повстанцям одразу ж надала підтримку Москва, виникла загроза повномасштабного громадянського конфлікту в Україні.

В цих умовах І. Виговський активізував переговори з Річчю Посполитою та Кримським ханством, союзний договір з Кримом було укладено на початку березня 1658 р. В союзі з татарами у травні 1658 р. І. Виговський придушив повстання, проте дуже важкою ціною — Полтавщина втратила близько 50 тисяч населення, що озлобило людей проти гетьмана. Крім того, посилення Виговського не влаштувало Московське царство, і в середині червня 1658 р. в Україну вступили російські війська (разом із ними був Я. Барабаш, котрого московський уряд визнав гетьманом).

Іван Виговський в таких умовах активізував переговори з представниками польського короля. Як Україна, так і Польща були зацікавлені у налагодженні

мирних стосунків, тому цього разу було знайдено таку форму об'єднання, яка дозволяла зберегти максимальну автономію України. Результатом переговорів стала Гадяцька угода, укладена у вересні 1658 р. Головною принциповою зміною було те, що тепер федерацію Речі Посполитої мали складати не лише Корона Польська та Велике князівство Литовське, а й Велике князівство Руське. Усі три частини федерації мали бути рівноправними, мати спільно обраного короля, спільний сейм, спільну зовнішню політику. Територія Князівства Руського включала Київське, Чернігівське та Брацлавське воєводства, воно мало власний законодавчий орган — виборні Національні Збори. Главою виконавчої влади мав бути пожиттєво обраний гетьман Війська Запорозького. Україна зберігала власні органи влади та систему судочинства, власну скарбницю та право карбування монети. Збройні сили Князівства Руського мали становити 30 тисяч козаків та ще 10 тисяч найманого війська. На землях України скасовувалась церковна унія, а православна церква урівнювалась в правах з католицькою. Києво-Могилянська колегія проголошувалась академією та зрівнювалась в правах із Краківським університетом. Проголошувалась свобода друку, в тому числі й релігійної літератури, дозвіл на відкриття в Україні необхідної кількості шкіл і колегіумів. Водночас поновлювалось шляхетське землеволодіння та право панів на працю селян.

Фактичне відновлення кріпацтва та обмеження козацького реєстру лише 30 тисячами осіб безумовно повинне було призвести до незадоволення Гадяцькою угодою серед значної частини козацтва. Крім того, угода була ратифікована польським сеймом в значно урізаному вигляді. І. Виговський стрімко втрачав популярність в Україні.

Налякані перспективою союзу між Україною та Польщею, наприкінці жовтня 1658 р. російські війська вдерлися в Україну. Поводили вони себе як на окупованій території, знищивши цілий ряд населених пунктів. Перший натиск козацькі полки відбили, проте навесні знову прийшла величезна російська

армія. І. Виговський завдав супротивнику нищівної поразки під Конотопом в червні 1659 р., загальні втрати російської армії становили від 40 до 55 тисяч.

Незважаючи на перемогу під Конотопом, популярність Виговського в Україні падала. Проти нього сформувалась старшинська опозиція з числа козаків Лівобережної України. В середині вересня 1659 р. поблизу містечка Германівка військова рада позбавила Виговського гетьманства, а згодом в Білій Церкві нова рада проголосила гетьманом Війська Запорозького Юрія Хмельницького.

Проблеми, з якими довелось мати справу І. Виговському, ще більше загострились за гетьманування Ю. Хмельницького. На Лівобережжя вступили російські війська, на Правобережжі стояло польське військо. Спочатку старшина спробувала знайти компроміс із Москвою, виробивши проект нового договору, в якому зберігались суверенні права Гетьманату. Проте в жовтні 1659 р. у Переяславі московський воєвода відхилив цей проект, натомість було підписано договір, який суттєво обмежував український суверенітет. Так, обрання гетьмана затверджувалось царем, українське духовенство підпорядковувалось московському патріарху, зовнішньополітична діяльність гетьмана заборонялась.

Обмеження прав розчарувало та обурило козаків. Крім того, влітку 1660 р. активну підготовку до нового походу в Україну розпочинає Польща, на початку вересня поляки об'єдналися з татарським військом. Нездарність російських воєвод та нерішучість козацької старшини призвели до того, що поблизу міста Чуднова українсько-російські війська потрапили в облогу. Не бачачи виходу, козацька старшина розпочинає переговори з поляками щодо умов миру. За результатами переговорів в жовтні 1660 р. було укладено угоду, яка в обмеженому вигляді відновлювала Гадяцький договір. Одночасно російські війська капітулювали, Москва відмовлялась від претензій на Україну.

Нову угоду з Польщею відмовилась визнавати частина лівобережної старшини, зокрема наказний гетьман Яким Сомко, ніжинський полковник Василь Золотаренко, кошовий отаман Запорозької Січі Іван Брюховецький.

Становище Ю.Хмельницького на осінь 1662 р. стало критичним, його влада була тільки номінальною. Наприкінці 1662 Ю. Хмельницький зрікся гетьманства й пішов у монастир, Правобережжя обрало гетьманом Павла Тетерю. На Лівобережжі Іван Брюховецький обіцяв Москві остаточне включення козацької України в російську державу, обіцяє рядовому козацтву, міщанству та духовенству захист від козацької старшини. В результаті його обирають гетьманом Лівобережжя на Ніжинській "чорній" раді 1663 р.

2. Громадянська війна та її наслідок – розкол України. Спроби політичної еліти об'єднати державу.

Отже, в 1663 р. Україна розкололась на Лівобережну та Правобережну Гетьманщину, кожна отримала свого гетьмана. В серпні 1663 р. польський король Ян Казимир почав похід в Лівобережну Україну, в його війську були й правобережні полки на чолі з гетьманом П.Тетерею. Отже, війна між Польщею та Росією доповнилась громадянським конфліктом. Обидва гетьмани, і Тетеря, і Брюховецький, не влаштували козаків. Вже в 1664-1665 рр. проти польських військ та гетьмана Тетері піднялось повстання на Правобережжі, яке завершилось успіхом. До влади на Правобережжі прийшов Петро Дорошенко. В особі нового гетьмана Правобережної України козацтво отримало талановитого політика та вмілого дипломата, лідера, котрий потенційно був спроможний переломити несприятливий для України розвиток політичних процесів. У зовнішній політиці він орієнтувався на союз із Кримським ханством та Туреччиною.

Тим часом з весни 1666 р. польський уряд веде переговори з російським про перемир'я. 30 січня 1667 р. в селищі Андрусів було підписано перемир'я на 13,5 років, яке передбачало поділ України на дві частини — Правобережжя залишалось під владою Польщі, а Лівобережжя відходило Росії. Запорозька Січ повинна була перебувати під спільним управлінням. Гетьман П.Дорошенко не визнав укладеного договору й звернувся до козаків з закликом бути готовими до війни. Одночасно Дорошенко пропонує скликати загальну козацьку раду, на

якій обрати спільного для всієї України гетьмана. Пропозиції стосовно цього надсилаються на Січ, а також на Лівобережжя до Брюховецького.

Тим часом становище лівобережного гетьмана ставало дедалі гіршим. Його візит до Москви восени 1665 р. та новий договір, який фактично знищував автономію України, викликали серйозні конфлікти з царськими воєводами, а згодом повстання. Намагаючись врятувати владу, в січні 1668 р. І. Брюховецький оголошує про свій намір розірвати стосунки з Москвою та вигнати з України царських воєвод. Його підтримало і козацтво Слобожанщини, де повстання очолив Іван Сірко. Російські війська були швидко майже повністю витіснені з території Лівобережжя. Лівобережні старшини звернулись до П.Дорошенка, щоб спільно боротись проти ворога. Вступ Дорошенка на Лівобережжя остаточно знищив владу І. Брюховецького — лівобережні козаки відмовилися визнавати владу свого гетьмана та вбили його. Гетьманом об'єднаної козацької України було проголошено Петра Дорошенка.

Проте об'єднаною Україна залишалась недовго. На Східне Поділля вторглись польські війська, і П. Дорошенко з частиною військ відійшов на Правобережжя, доручивши командування на Лівобережжі наказному гетьману Дем'яну Многогрішному. Наступ поляків було відбито, проте виникла ще одна проблема: за підтримки Запоріжжя та Кримського ханства претензії на гетьманську булаву висунув Петро Суховій. У вересні на Чернігівщину вторглись російські війська. В цих умовах серед старшинського оточення наказного гетьмана Д. Многогрішного перемогла орієнтація на союз з Москвою, і в середині березня 1669 р. у Глухові генеральна рада обрала Многогрішного гетьманом Лівобережжя та затвердила новий (Глухівський) договір Війська Запорозького з Москвою. Цей договір відновлював автономне існування України, скасовувався адміністративний та фінансовий контроль з боку царського уряду, воєводам заборонялося втручатися в справи козацького урядування та міського самоуправління. Разом з тим, гетьману не мав права на зовнішньополітичну діяльність, переобрання гетьмана відбувалось тільки за царського дозволу, козацький реєстр обмежувався 30 тисячами осіб.

Таким чином, П. Дорошенко фактично опинився гетьманом лише Правобережної України. Не маючи інших союзників, гетьман та правобережна старшина все більше схилились до перспективи прийняття Україною протекції турецького султана. Було сформульовано дуже вигідні для України умови цього протекторату, відбувся обмін посольствами, і угоду було затверджено. Проте проти такого союзу виступила Запорозька Січ, не всі з рядових козаків сприйняли таку перспективу. Як запоріжжя, так і частина Правобережжя запропонували своїх кандидатів на гетьманство — Запоріжжя підтримувало Петра Суховія, Правобережжя — уманського полковника Михайла Ханенка (останній одразу уклав з Польщею угоду, в якій фактично відмовився від автономії Української держави).

Влітку 1671 р. розпочалась повномасштабна війна Речі Посполитої з Дорошенком. У складі польської армії були й козацькі полки М. Ханенка, а кошовий отаман І. Сірко перешкоджав татарам надати допомогу П. Дорошенку. Союзниками П. Дорошенка виступили кримські татари та турки, і розпочалось поступове витіснення польських військ з Брацлавщини. Врешті, на початку червня 1672 р. турецький султан на чолі 100-тисячної армії теж виступив в похід на Польщу. Вирішальні бої українських військ та турецької армії з поляками відбулись під стінами Кам'янця. Розбита Польща запросила миру, мирний договір між Річчю Посполитою та Османською імперією було укладено в жовтні 1672 р. у м. Бучачі. Польський уряд був змушений визнати незалежність "Української держави в давніх кордонах", її межі включали Правобережну Київщину та Східне Поділля і перебували під протекцією турецького султана. Західне Поділля включалася до складу Туреччини, інші українські землі залишалися під владою Польщі. Бучацький договір водночас мав позитивні сторони — вперше було визнано українську незалежність на міжнародному рівні, проте водночас перекреслював політичні плани щодо створення соборної Української держави, оскільки українські землі було розділено між польським королем та турецьким султаном.

3. Підсумки доби Руїни.

Польща не змирилась із втратою земель і вже з вересня 1673 р. розпочала наступ проти турецьких військ. Скориставшись із війни між Польщею та Туреччиною, на початку 1674 р. російські війська зробили спробу захопити Правобережжя. Разом з російською армією виступив і лівобережний гетьман Іван Самойлович (на той час Д. Многогрішного царський уряд усунув з гетьманства і заслав до Сибіру, гетьманом було обрано І. Самойловича). Проте ця спроба виявилась невдалою — Чигиринський замок здобути не вдалося. Дізнавшись про вторгнення російської армії, під Чигирин вирушив і турецький султан. Турки зруйнували цілий ряд населених пунктів Східного Поділля та захопили в неволю людей. Петро Дорошенко стрімко втрачав підтримку населення, оскільки його союзники — турки і татари завдали нищівної шкоди Правобережній Україні. В 1675 р. помер близький друг і порадник гетьмана митрополит Йосип Тукальський. Тому П. Дорошенко, розуміючи безперспективність подальшої боротьби, зрікся гетьманства і присягнув на вірність російському царю, визнавши І. Самойловича гетьманом всієї України.

Однак протистояння Туреччини та Росії на Правобережжі тривало до 1681 р., коли нарешті між Росією та Туреччиною було укладено в Бахчисараї перемир'я. За умовами Бахчисарайського договору Туреччина визнавала владу Росії на Лівобережній Україні та частині Правобережжя, а також над Запорозькою Січчю. Натомість Туреччина отримувала Поділля та Південну Київщину. Кримське ханство здобуло підтвердження своїх прав на південноукраїнські степи. Туреччина зобов'язувалась не заселяти козацькі землі між Південним Бугом і Дніпром.

Війна між Польщею та Росією в лютому 1686 р. завершилась підписанням "Вічного миру". Вся територія Лівобережної України та Чернігово-Сіверщини переходила під владу Росії, Польща остаточно відмовлялась від Києва. Запорозька Січ також переходила під владу Росії. Значна частина Правобережжя, де колись існувала Українська держава гетьмана П. Дорошенка, не могла належати жодній стороні.

Як "Вічний мир" між Росією та Річчю Посполитою 1686 р., так і Бахчисарайський мир 1681 р., були негативно зустрінуті українською політичною елітою, адже ці міжнародні правові акти розчленовували Україну між сусідніми державами та створювали серйозні перепони на шляху об'єднання українських земель. Найбільш послідовним у боротьбі проти територіального розчленування України був лівобережний гетьман Іван Самойлович, однак сил для того, аби ефективно протидіяти значно сильнішим сусідам, у козацької України після кількох десятиліть виснажливої боротьби вже не залишилося. Відтепер можна було лише сподіватися на більш сприятливий для України розвиток геополітичних процесів у Центрально-Східній Європі, аби за нових обставин спробувати знову поставити питання про здобуття незалежності Українською державою та об'єднання в її межах усіх українських земель.

Питання для самостійної роботи

1. Розкрийте зміст Гадяцької угоди 1659 р., дайте їй оцінку з точки зору перспектив для України. Чому положення Гадяцької угоди не були реалізовані?
2. Розкрийте сутність поняття «громадянська війна», охарактеризуйте її причини та особливості для України у XVII ст.
3. Охарактеризуйте політичні орієнтації української політичної еліти другої половини XVII ст. Яким чином ці політичні ідеї реалізовувались протягом доби Руїни?

Тема: Українські землі у XVIII ст.

Мета: збільшити багаж фактографічних знань, закріпити розуміння впливу історичних процесів у Східній Європі на розвиток української державності, з'ясувати роль української політичної еліти в процесі збереження суверенітету України в умовах імперії.

План лекції:

1. Політико-економічне становище Лівобережної Гетьманщини у складі Російської імперії. Державотворча діяльність української політичної еліти та намагання російського уряду скасувати автономію України.
2. Правобережна Україна у складі Речі Посполитої у XVIII ст. Державна катастрофа Польської держави та її відображення в історичній долі українського народу.
3. Запорозька Січ та Слобідська Україна у XVIII ст.

Література:

1. Горобець В. "Нам, згідно звичаю давнього нашого, того гетьмана обрати". Гетьманська елекція в традиції, правових нормах і практиках Української держави раннього нового часу // Україна в Центрально-Східній Європі. - 2016. - Вип. 16. - С. 186-194.
2. Гуржій О. Проблема збереження територіальної цілісності Гетьманщини за царювання Петра I // Український історичний журнал. - 2015. - № 3. - С. 73-87.
3. Кононенко В. Модернізація Гетьманщини: проекти козацької адміністрації 1687–1764 рр. / Відп. ред. Т. Чухліб. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2017. – 305 с.
4. Маслійчук В. Іван Мазепа і Слобідська Україна // Український історичний журнал. - 2015. - № 2. - С. 206-216.
5. Чухліб Т. Іван Мазепа як полководець: військові походи до Хаджибею, Північного Причорномор'я та Криму у 1687 – 1699 рр. // Чорноморська минувшина. - 2015. - Вип. 10. - С. 3-13.
6. Чухліб Т. В. Проект "козацького князівства" – історична альтернатива політичного устрою Гетьманщини? // Український історичний журнал. - 2014. - № 4. - С. 71-83.

Ключові поняття: Правобережна та Лівобережна Гетьманщина, Північна війна, Слобідська Україна, Коліївщина, гайдамаки, опришки, Малоросійська колегія, Правління гетьманського уряду, Генеральна військова канцелярія.

Основний зміст

1. Політико-економічне становище Лівобережної Гетьманщини у складі Російської імперії. Державотворча діяльність української політичної еліти та намагання російського уряду скасувати автономію України.

Підписання Бахчисарайського миру 1681 р. між Росією та Туреччиною розв'язало руки турецькому султану для останнього могутнього наступу на Європу. Активна участь польської армії у війні з Туреччиною збільшила авторитет Польщі. З метою залучити і Москву до боротьби проти Туреччини 1686 р. у Москві між Річчю Посполитою і Московією було підписано «Трактат про вічний мир», відповідно до якого Лівобережжя, Запорожжя і Київ визнавалися за Московією, а більша частина Правобережжя (Північна Київщина й Волинь) — за Польщею. Московія також визнавала за Польщею Поділля, якщо та згодом відвоює його в Туреччини; правобережні землі Подніпров'я, спустошені польськими і турецько-татарськими військами, мали залишитися незаселеними; поляки зобов'язувалися забезпечити православному населенню на своїй території вільне віросповідання; Росія і Польща вступали у спільний військовий союз, спрямований проти Османської імперії та Кримського ханства. Для України договір означав узаконення на міжнародному рівні її поділу на дві частини.

Після укладення «Вічного миру» для Московії склалися сприятливі умови для боротьби за Північне Причорномор'я. Із цією метою у 1687 р. було здійснено спільний Кримський похід 150-тисячного російського і 50-тисячного козацького війська на чолі з князем В. Голіциним і гетьманом І. Самойловичем. Похід завершився повним провалом. Провину за це поклали на Самойловича, що стало приводом до усунення його з гетьманства.

Улітку 1687 р. на р. Коломак (притоці Ворскли), де отаборилося після невдалого Кримського походу російсько-українське військо, за наказом В. Голіцина відбулися вибори нового гетьмана. Гетьманська булава дісталася генеральному осавулу Івану Мазепі (1687-1709 рр.). Ним було підписано новий україно-російський договір — Коломацькі статті. Основні положення договору:

- Декларативне підтвердження 30-тисячного козацького реєстру, прав і привілеїв гетьмана та старшини.

- Заборона гетьману змінювати генеральну старшину без дозволу царя.

- Гетьману заборонялося самостійно здійснювати дипломатичні зносини з іншими державами.

- Гетьман був зобов'язаний за наказом царя надсилати козацькі війська проти Криму і Туреччини.

- У містах Київ, Чернігів, Переяслав, Ніжин й Остер, як і раніше, розташовувалися російські воєводи із військами.

- Запровадження спеціальної статті, яка пояснювала відносини між Гетьманщиною і Московською державою: заборонялося «голосом испущать», що... Молоросійський край гетьманского регименту», а лише говорити, що він є складовою єдиної держави московського царя.

- Забезпечити вільний перехід з Московської держави в Україну.

- Гетьманський уряд був зобов'язаний «народ малороссийский всякими меры и способы с великороссийским народом соединять и в нерозрывное и крепкое сугласие проводить супружеством и иным поведением».

Коломацькі статті стали наступним кроком на шляху обмеження Московською державою державних прав України.

I. Мазепа мав брати участь у військових діях проти Криму. Навесні 1689 р. відбувся Другий Кримський похід під керівництвом П. Голіцина та I. Мазепа. Примушуючи татар відступати, військо підійшло до стін Перекопа. Однак через брак води і харчів йти углиб Криму Голіцин не наважився і повернув назад. Фактично похід завершився провалом. У цей час у Москві стався переворот, здійснений прихильниками Петра I. Мазепі вдалося завоювати довіру нового царя.

Повернувшись з Москви, I. Мазепа почав здійснювати заходи зі зміцнення своєї влади і впорядкування відносин у Гетьманщині. У цей час війна з Туреччиною та Кримом продовжувалася. Упродовж 1690-1694 рр. гетьманські полки брали участь у походах в район нижньої течії Дніпра та

Очакова. Гетьманським військам вдалося захопити татарські фортеці Кизи-Кермень і Тамань, 1696 р. Очаків.

У 1699 р. союзники Петра I, Священна ліга, уклали мир з Туреччиною у Карловцях. За цим договором, зокрема, Польща повернула собі Поділля. 1700 р. між Росією та Туреччиною був укладений Константинопольський мир, за яким Росія отримувала Азов і частину узбережжя Азовського моря.

На першому етапі гетьманування Мазепа дотримувався політики добрих відносин із Москвою. За рахунок України утримувалися не лише козацькі, а й російські війська.

У соціально-економічній політиці гетьман зробив основну ставку на козацьку старшину і українську шляхту, прагнучи перетворити їх на привілейований соціальний стан. Мазепа сприяв зростанню великого старшинського і монастирського землеволодіння, упорядкуванню панщини для селян (два дні на тиждень). Наслідком такої політики стало посилення всіх форм визиску селян, козаків і міщан, загострення соціальних суперечностей в українському суспільстві. Крім того Мазепа здійснив перепис козацького стану, утруднивши тим самим перехід до нього з інших суспільних станів.

Одним із найважливіших напрямків загальної державної політики І. Мазепи була культурно-просвітницька діяльність. У розвиток української освіти, науки, архітектури, літератури, книгодрукування гетьман вкладав величезні кошти з державної військової скарбниці та власні кошти, справедливо вважаючи, що лише в такий спосіб Україна може зрівнятися з європейськими державами. Внесок Мазепи в розвиток архітектури й будівництва був настільки значним, що тогочасний архітектурний стиль дослідники називають «мазепинським бароко».

Не менш, ніж церквами й монастирями, опікувався Мазепа Києво-Могилянською колегією, сприяючи її перетворенню в 1701 р. на академію. У 1700 р. в Україні було засновано новий навчальний заклад — Чернігівський колегіум.

Із 1700 р. Росія вела Північну війну зі Швецією за вихід до Балтійського моря. Ця війна ніяким чином не перетиналася з інтересами України. Проте від самого початку козацькі полки постійно брали участь у воєнних діях, воюючи на території Московії, Прибалтики, Речі Посполитої, відстоюючи інтереси царя. Жорстоке ставлення з боку командування й тяжкі умови служби викликали скарги й нарікання, а часом і самовільне повернення додому. Крім того, з України у великих кількостях вивозився хліб та інші продукти. Усе це призводило до занепаду господарства й торгівлі, посилювало незадоволення політикою московського царя.

Крім воєнних негараздів, козаків непокоїло обмеження царським урядом їхніх станових прав. Непевність майбутнього України примушувала старшину й гетьмана замислюватися над подальшою долею Гетьманщини. Охоплена антимосковськими настроями старшина тиснула на гетьмана. Та й сам Мазепа почав розуміти згубність відносин України з Московією.

Узявши за мету звільнення Гетьманщини з-під влади Московії, І. Мазепа розпочав таємні переговори зі шведським королем Карлом XII. У 1708 р. Карл XII з 35-тисячною армією вирушив у похід на Москву. Шлях на Москву був перекритий великими залогами російських військ у Пскові, Новгороді та Смоленську. Після цього шведський король рушив в Україну, де сподівався на допомогу І. Мазепи.

Коли шведський король перетнув кордон Гетьманщини, І. Мазепа опинився перед вибором, чи стати на бік шведів, чи залишитися на боці Петра І. 4 листопада 1708 р. гетьман прийняв остаточне рішення стати на бік Карла XII і, залишивши у Батурині 3-тисячну залогу, із 4-тисячним загоном козаків рушив до ставки Карла XII. Коли Мазепа розкрив козакам свої наміри, то багато козаків його залишили, оскільки не зрозуміли несподіваної зміни поглядів гетьмана. Основна маса українського населення розглядала шведів як загарбників. Також далася взнаки непопулярна соціальна політика гетьмана в попередні роки.

Дізнавшись про це, Петро I діяв швидко і рішуче. Він наказав О. Меншикову розгромити гетьманську столицю Батурин, де були великі запаси зброї, артилерії та продовольства. Місто було спалене, а населення знищене. І. Мазепу було оголошено зрадником. На старшинській раді у Глухові новим гетьманом було обрано Івана Скоропадського (1708-1722 рр.).

Незважаючи на це, до Мазепи і Карла XII приєднався кошовий отаман Кость Гордієнко з частиною запорожців. 8 квітня 1709 р. Мазепа і Гордієнко підписали угоду з Карлом XII, яка передбачала утворення на українських землях, що перебували у складі Росії, князівства, під формальною протекцією Швеції. Питання про долю правобережних і західноукраїнських земель не піднімалося, оскільки шведський король визнавав їх частиною Польщі. Та цим планам не судилося здійснитися.

Петро I продовжував каральні заходи в Україні. У квітні 1709 р. російські війська здійснили каральний похід на Січ, у результаті якого вона була знищена. Лише небагатьом запорожцям вдалося врятуватися.

Вирішальна битва Північної війни відбулася 8 липня (27 червня) 1709 р. під Полтавою і завершилася поразкою шведів, а разом із тим — провалом антиімперського повстання української старшини. Після поразки І. Мазепа й Карл XII утекли в турецькі володіння. Такий перебіг подій остаточно підірвав слабе здоров'я гетьмана, і 22 серпня 1709 р. він помер.

16 квітня 1710 р. під Бендерами відбулася козацька рада. Новим гетьманом було обрано найближчого сподвижника Івана Мазепи генерального писаря його уряду Пилипа Орлика. Під час козацької ради 16 квітня було прийнято написаний ним документ «Пакти й Конституції законів і вольностей Війська Запорозького» (пізніше цей документ отримав назву «Конституція Пилипа Орлика»). Це була угода між старшиною і запорозькими козаками, з одного боку, та гетьманом — з іншого. Таким чином, проголосивши фактично республіканський політичний устрій Української держави, «Конституція Пилипа Орлика» стала зразком тогочасної політичної думки не тільки в Україні, а й взагалі в Європі.

Подальші дії П. Орлика були спрямовані на створення коаліції, для звільнення України з-під російської влади. Він уклав угоду з кримським ханом, шведським королем Карлом XII, прибічниками поваленого польського короля Станіслава Лещинського. Угоди передбачали спільне визволення Гетьманщини й Слобожанщини. До цієї коаліції приєдналась Туреччина, яка 1710 р. оголосила війну Росії. За спільним планом союзників передбачалось здійснити військову експедицію з метою звільнення Правобережної України, проте цей похід завершився невдачею.

Перехід І. Мазепи на бік шведів Петро I використав як привід для розгортання терору і репресій. Сотні українців було репресовано і страчено, а їхнє майно конфісковано. Заохочувалися доноси. Одночасно з цим відбувався форсований наступ на українську автономію. Коли новообраний гетьман І. Скоропадський запропонував цареві підтвердити в нових Решетилівських статтях традиційні права та вольності, то отримав від Петра I відповідь: «Українці й так мають з ласки царя стільки вольностей, як жоден народ у світі».

Поступово звужувалася влада гетьмана. Воеводи отримали право втручатися у внутрішні справи козацької України. До гетьмана був приставлений для нагляду царський міністр-резидент. У Глухові — новій гетьманській резиденції — було розміщено два полки російської армії. Установлено було новий порядок виборів полкової старшини, згідно з яким основну роль у цьому процесі відіграв царський представник. До того ж росіянам стали надаватися великі землеволодіння в Україні, що спричинило виникнення великих територій, непідконтрольних гетьману. Петро I обмежив функції генерального суду.

Відбувалися утиски і в культурній сфері. Так, із Києво-Могилянської академії за наказом царя було виключено всіх студентів і викладачів із Правобережжя, заборонялося друкувати в Україні будь-які книги, крім церковних, а у тих, що друкувалися, «щоб ніякої різниці й осібною наріччя не було». Цим самим цар розпочав наступ на українську мову, сприяв насильницькій русифікації і духовному поневоленню українського народу.

Діяльність Скоропадського в цих умовах була дуже обережною. Він всіляко намагався засвідчити свою вірність цареві. Це допомогло йому утримувати гетьманську владу але, водночас, розгортанню царської політики сприяло обмеження гетьманської влади. Разом із тим Скоропадський проявляв порядність і в міру своїх сил намагався захистити українську автономію.

У січні 1721 р. Скоропадський, незважаючи на погане самопочуття, рушив до Москви, щоб остаточно визначити статус Гетьманщини у складі Російської імперії. Натомість Скоропадський одержав указ про заснування Малоросійської колегії (29 квітня 1722 р.). Її створення мотивувалося тим, що до царя доходять скарги від народу про хабарі й здирства: «Це робиться для вашого ж блага... бути під великоруським судом і управлінням, для того щоб припинити всі неправильні суди і тяготи малоросійського народу». Ця новина приголомшила Скоропадського й остаточно підірвала його здоров'я. Повернувшись до Глухова, він передав «правління діл» П. Полуботку. 3 липня 1722 р. гетьман помер.

По смерті гетьмана всю владу в Гетьманщині перебрала на себе Малоросійська колегія у складі шести російських офіцерів. Фактично її діяльність відіграла роль дестабілізуючого чинника, що поглиблював прірву між українською елітою і народом і руйнував українську державність. Ця колегія на чолі з бригадиром С. Вельяміновим почала прибирати до рук усе гетьманське правління. Петро I не дозволив обирати нового гетьмана, а доручив наказному гетьману П. Полуботку (1722-1723 рр.) слухати колегію.

Чернігівський полковник П. Полуботок був людиною енергійною, палким прибічником української автономії. Полуботок згуртував навколо себе старшинську опозицію, розпочав судову реформу (зробив Генеральний суд колегіальний, установив порядок подання апеляцій), розгорнув боротьбу з хабарництвом, наполягав дозволити провести вибори нового гетьмана.

У 1723 р. представники старшинської опозиції у козацькому таборі на р. Коломак склали так звані Коломацькі чолобитні на ім'я царя, у яких вимагали скасувати запроваджені Малоросійською колегією податки й дати дозвіл на

обрання гетьмана. Коли ці чолобитні отримав Петро I, то наказав ув'язнити П. Полуботка і 15 опозиційних українських старшин у Петропавлівській фортеці. Не витримавши тортур, 18 грудня 1724 р. наказний гетьман П. Полуботок помер в ув'язненні.

Після смерті Петра I уряд Росії змінив політику щодо козацької України. Загроза нової війни з Туреччиною спричинили скасування у 1727 р. Малоросійської колегії. Було дано дозвіл на проведення виборів гетьмана. Ним став 73-річний миргородський полковник Данило Апостол. Діяльність гетьмана визначалася «Рішительними пунктами» — відповіддю на «статейні пункти», надані Апостолом царю. На відміну від попередніх «Статей», вони були оформлені не як договір між державами, а як односторонній акт царського пожалування.

Данило Апостол енергійно взявся за відновлення втраченої автономії: він призначив на полковничі посади своїх прихильників, провів низку заходів по впорядкуванню старшинського землеволодіння, уперше вжив заходів щодо вироблення тогочасного бюджету Гетьманщини, упорядкував українську торгівлю, підпорядкував гетьманській владі Київ, реорганізував судову систему, добився дозволу на повернення запорожців із володінь кримських татар в Олешках та заснування ними Нової Січі на річці Підпільній.

Позитивне значення для боротьби з хабарництвом і впорядкування землеволодінь мало здійснене гетьманом Генеральне слідство про маєтності, яке в 1729-1730 рр. здійснило ревізію маєтків і з'ясувало законність володіння ними. За сприяння Апостола Кодифікаційна комісія в Глухові у 1728 р. розпочала створювати звід законів «Права, за якими судиться малоросійський народ», що мав юридично закріпити автономний статус і привілеї Гетьманщини у складі Російської імперії. Звід було завершено уже після смерті гетьмана, але російський Сенат категорично відмовився його затвердити.

Після смерті Д. Апостола в 1734 р. нова імператриця Анна Іоанівна знову заборонила обрання нового гетьмана, а відання українськими справами було передано «Правлінню гетьманського уряду» (1734-1750). «Уряд» складався з

трьох представників козацької старшини і трьох російських урядовців. В Україні було проведено ревізію для впорядкування зборів податків. Завершено складання зводу українського законодавства. Для таємного контролю над суспільством була створена «Таємна канцелярія». Так, за підозрою у державній зраді у повному складі був заарештований Київський магістрат.

Роки «Правління гетьманського уряду» проходили в умовах чергової російсько-турецької війни (1734-1739), тягар якої ліг на плечі українського народу. У походах на Крим загинуло чимало козаків. Російське військо перебувало на утриманні українського населення прифронтової зони. Постійні реквізиції залишали населення найнеобхіднішого. Єдиним здобутком війни стало повернення запорожців у межі Російської імперії.

Сподівання на покращення становища України були пов'язані зі сходженням на імператорський престол доньки Петра I Єлизавети Петрівни. Зміни, що торкнулися Гетьманщини та Слобідської України, були зумовлені як зовнішніми обставинами (загроза війн з Османською імперією, Пруссією, а українські землі були джерелом людських і матеріальних ресурсів), так і наростанням соціальної напруги.

Згідно з розпорядженням Єлизавети в березні 1750 р. в Глухові розширена старшинська рада обрала гетьманом К. Розумовського. Ставши гетьманом, К. Розумовський домігся підпорядкування собі Запорожжя, а згодом Києва. Отримав право самостійно призначати полковників та роздавати землі. Відновив традицію скликання старшинських рад (з'їздів), які набирали значення станovo-представницького органу. Почалося відновлення Батурина, який знову став гетьманською резиденцією.

Протягом 1760-1763 рр. провадилась судова реформа, що започаткувала розмежування влади за ознакою владних повноважень: на виконавчу й судову. Вищою судовою інстанцією став Генеральний суд. Судді обиралися старшиною. Скасовувалися судові функції Генеральної військової канцелярії. Таким чином Гетьманщина мала перетворитися з військової на цивільну

державу. Поряд зі змінами в судочинстві, систематизувалися закони Гетьманщини, що розпочалась ще за Д. Апостола.

К. Розумовський здійснив реформи в армії та освіті. Так, усі козаки відтепер мали однакове озброєння та уніформу. Упорядковувалася і вдосконалювалася артилерія. В усіх полках відкривалися школи для навчання козацьких дітей. Гетьман також мав намір відкрити університети в Києві та Батурині.

Проте після приходу до влади Катерини II К. Розумовський змушений був зректися гетьманства. Як компенсацію він отримав високий чин генерал-фельдмаршала й цілу низку нових маєтностей. 10 листопада 1764 р. вийшов царський указ про ліквідацію гетьманської влади в Україні.

Для управління землями колишньої Гетьманщини була створена Друга Малоросійська колегія, яку очолив П. Рум'янцев. Колегія складалася з чотирьох російських чиновників і чотирьох генеральних старшин. Основне завдання колегії полягало в ліквідації українських державних інституцій та утворення натомість російських. Протягом 1765-1768 рр. колегія підпорядкувала собі всі центральні установи Гетьманщини.

У секретній інструкції щодо управління краєм Катерина II настійливо рекомендувала знищити всі залишки української автономії, закріпачити селян, здійснювати пильний нагляд за розвитком економіки, усіляко збільшувати збір податків. Першим кроком нового генерал-губернатора було проведення в 1765-1767 рр. загальної ревізії земельної власності. Були переглянуті й впорядковані податки.

У серпні 1765 р. Катерина II видала указ про скасування полкового устрою Слобожанщини й створення Слобідсько-Української губернії. Замість п'яти козацьких полків було сформовано п'ять гусарських. Місцеві козаки були позбавлені прав і привілеїв й перетворювалися на «військових обивателів». У 1780 р. замість Слобідсько-Української губернії утворюється Харківське намісництво.

У вересні 1781 р. скасовується полковий адміністративно-територіальний поділ і Гетьманщина перетворюється у Малоросійське генерал-губернаторство в складі трьох губерній (намісництв) — Київської, Чернігівської та Новгород-Сіверської. У губернських центрах і повітових містах створюються російські адміністративні та судові установи.

Поряд з адміністративно-територіальними змінами царський уряд переймався й закріпаченням українських селян. У травні 1783 р. було прийнято указ про остаточне прикріплення селян до місць їхнього проживання. Цим самим було узаконене кріпосне право на Лівобережжі та Слобожанщині. Козацька старшина отримувала російські офіцерські звання, а козаки перетворювалися на державних селян.

Таким чином на початок 80-х рр. XVIII ст. було остаточно ліквідовано Українську державу. Українські прапори, гармати, печатки вивозились до Петербурга. Її адміністративно-територіальний устрій, судова система, соціальний склад були в основному уніфіковані з рештою регіонів Російської імперії.

2. Правобережна Україна у складі Речі Посполитої у XVIII ст. Державна катастрофа Польської держави та її відображення в історичній долі українського народу.

Війни, що без упину точилися протягом другої половини 17 ст., спустошили Правобережжя. Проте королівська влада не бажала втрачати родючі землі, сподіваючись завдяки їм відродити колишню велич. Польський уряд усіляко заохочував переселенців, звільняючи їх на певний час від податків і панщини. Однак пільги надавалися на стислі терміни. Основою господарського життя знову ставала фільварково-панщинна система з примусовою працею та кріпацтвом. Як і колись, до Національно-визвольної війни, зазнавала утисків православна церква. При цьому польські можновладці відмовлялися від найменших поступок у визнанні за українцями їхніх прав.

Рішення сеймів Речі Посполитої 1717 й 1733 рр. позбавили православних права брати участь у сеймових комісіях і трибуналах. Сейм 1717 р. навіть

ухвалив закрити всі православні церкви. Православні єпархії силоміць перетворювалися на уніатські. У 60-х роках 18 ст. у Київському й Подільському воєводствах залишалося 20 православних парафій. Зазнавала переслідувань й уніатська церква. Так, наприклад, католицьке духівництво вдавалося до спроб наблизити їх обряд до римо-католицького (нав'язувалася польська мова).

На західноукраїнських землях, у Волинському, північно-західних частинах Подільського та Київського воєводств панщина сягала, залежно від розмірів земельної ділянки, від 2 до 6 днів на тиждень. Зростало магнатське землеволодіння. Та особливо тяжкі умови життя для українського населення склалися в господарствах, що передавалися безпосередніми власниками на правах оренди третім особам: розміри всіх повинностей за таких обставин зростали в кілька разів.

Становище ускладнювалося й тим, що після ліквідації козацтва в краї не було сили, здатної очолити боротьбу українців за поновлення прав і вольностей. Стихійними борцями за кращу долю стали гайдамаки.

Для перших проявів гайдамаччини більш характерними були соціальні вимоги. Вдаючись до стихійних протестів, гайдамаки виступали проти соціальної кривди - зубожіння одних і необмеженого збагачення інших, принизливого кріпацтва та обтяжливих повинностей.

Проте вже перше велике гайдамацьке повстання 1734 р. під проводом Верлана засвідчило, що гайдамаків спонукало до боротьби усвідомлення панування одного народу над іншим. Нова хвиля гайдамацького руху припала на 50-ті роки XVIII ст. Чисельні загони гайдамаків захопили Умань, Вінницю, Лeticів, Корсунь. Повстання сягнуло Галичини, Підляшшя та Білорусі. У разі невдач повстанці відходили на територію Запоріжжя, у степи й ліси Лівобережжя або до Молдови. Туди ж пролягав шлях утікачів від панської сваволі. Лави повстанців постійно поповнювалися, тому остаточно придушити гайдамаччину поляки ніяк не могли.

У 1768 р. спалахнуло нове повстання, яке силою й розмахом перевершило всі попередні й нагадало польським можновладцям буремні роки Національно-

визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. То була Коліївщина. Повстання було спричинене складною ситуацією на Правобережжі. Варшавський сейм 1766 р. виніс ухвалу, за якою шляхтича, який обстоював права некаатолицького населення, оголошували ворогом. Протистояння католиків і православних загострилося. У конфлікт втрутилася Російська імперія, яка через свого ставленика-короля домоглася певних поступок дисидентам (так у Польщі називали некаатолицьке населення). Проте частина польської шляхти й магнатів сприйняла польсько-російський трактат як зазіхання на їхні необмежені права. У лютому 1768 р. у м. Бар було утворено конфедерацію - військово-політичне об'єднання польської шляхти й католицького духівництва для протидії будь-яким поступкам некаатоликам у церковно-релігійному житті й для збереження необмежених привілеїв шляхетського стану.

Зібравши 10-тисячне військо, Барська конфедерація розпочала свій похід Правобережжям: переслідувань і репресій зазнавали православні селяни, міщани, священики, з жорстокістю придушувалися и найменші прояви протесту чи невдоволення. Окрім того, конфедерати свавільно встановлювали податки, збільшували повинності на свою користь.

У відповідь навесні 1768 р. на Правобережжі почало готуватися велике повстання православного козацтва та селянства. В Холоднім Яру біля Чигирини зібралось кілька сотень осіб, з яких почало формуватися повстанське військо. За козацьким звичаєм, гайдамаки обрали собі полковника. Ним став Максим Залізняк.

Похід гайдамацьких загонів під проводом М. Залізняка розпочався у травні 1768 р. Невдовзі повстанці визволили з-під польської влади Жаботин, Черкаси, Смілу, Корсунь, Богуслав, Лисянку та багато інших міст, містечок і сіл, їхні лави невпинно зростали за рахунок покозачених селян і міщан. На визволеній території скасовувалися панські повинності. Скрізь запроваджувалося козацьке врядування. Значною перешкодою на шляху подальшого просування повстанців була Умань - міцна фортеця з добре

озброєною залогою. Охорону Умані очолював сотник Іван Гонта, який перейшов на бік повстанців і став одним з керівників повстання.

Розмах повстання налякав польський уряд. Він звернувся по допомогу до російського уряду. Втручання царських військ стало для повстанців згубою: сподіваючись на підтримку в боротьбі проти конфедератів, керівники гайдамаків повірили царським обіцянкам. Тим часом російська імператриця Катерина II надала таємну інструкцію командувачеві російських військ діяти спільно з польським військом для придушення повстання. 26 червня 1768 р. М. Залізняка й І. Гонту схопили. 27 червня було оточено гайдамацький табір. Ошукані повстанці майже не чинили опору. Тисячі повстанців було страчено. І. Гонту закатували, М. Залізняка засудили до жорстокого тілесного покарання й відправили на каторжні роботи до Сибіру.

Не тільки Правобережжя здригалося від проявів народного протесту. Протягом кількох століть тривала боротьба народних месників у Галичині. Там їх називали опришками.

Слово опришок походить від лат. *opressor* - знищувач, порушник. Опришками ставали здебільшого селяни, які бралися за зброю, щоб позбутися визиску чужинців. Застосовуючи тактику партизанської війни, вони діяли невеличкими загонами в Галицькому Прикарпатті, Буковині та Закарпатті. Перші свідчення про опришків подають джерела XVI ст.

Загони опришків збиралися навесні, переховуючись у малодоступних гірських районах. Найбільший розмах цього руху пов'язаний з іменем Олекси Довбуша. Його виступи тривали протягом 1738-1745 рр. Своїми успіхами О. Довбуш завдячував передусім умілій організації загонів та міцному зв'язку з місцевим населенням. Основу загону складало збідніле українське населення. Кількісний склад загону О. Довбуша часто змінювався, коливаючись у межах 10-50 осіб. Нечисленні ватаги опришків відзначалися маневреністю та мобільністю. Одночасно з загonom О. Довбуша діяло чимало окремих ватаг у різних місцях Підкарпаття й Закарпаття. Не припинився рух опришків і після смерті О. Довбуша.

Національно-визвольні рухи знесилювали Річ Посполиту загострювали внутрішньополітичну ситуацію, створюючи сприятливі умови для втручання сусідніх держав. Ослабленням Польщі скористалися Росія, Пруссія та Австрія, кожна з яких хотіла захопити частину польських територій. Поділи Польщі не минули й українських земель - тих, що були у складі Речі Посполитої. Так, 1772 р. під час Першого поділу Польщі землі Галичини відійшли до Австрії. 1775 р. до володінь Австрії відійшла Північна Буковина. У 1793 р. стався Другий поділ Польщі, внаслідок якого територія Брацлавщини, Західного Поділля, Київщини, Східної Волині відійшла до Росії. Через два роки (1795) за остаточним, Третім поділом Польщі до Росії було приєднано західні землі Волині та Білорусі. Річ Посполита перестала існувати.

3. Запорозька Січ та Слобідська Україна у XVIII ст.

Поразка українсько-шведського війська під час Полтавської битви в червні 1709 р. спричинила тяжкі наслідки для січового товариства. Жорстоке зруйнування Чортомлицької Січі, кривава розправа з прибічниками І. Мазепи були лиховісним застереженням: у рідному краї на запорожців чатувала небезпека. Отож вони змушені були податися на землі, порубіжні з володіннями кримського хана Девлет-Герей - васала турецького султана. У верхній течії р. Кам'янки, правої притоки Дніпра, було засновано Запорізьку Січ. Її називають Кам'янською. 1711 р. російські війська рушили на Січ, а запорожці змушені були відійти на південь, до урочища Олешки - на території, підвладні кримському хану. Так постала Олешківська Січ.

Кам'янська та Олешківська Січі відрізнялися від попередніх. Особливістю було те, що вони розташовувались у мало захищених природою місцях, серед пісків. З огляду на нетривалий час існування запорожці не встигли спорудити там належних укріплень. Боездатність козаків обмежувалася й рішеннями хана, який, зокрема, заборонив запорожцям тримати там артилерію.

Життя запорожців на землях Кримського ханства ставало дедалі тяжчим. Козаків утягували в усобиці різні політичні угруповання. Хани вимагали від

запорожців участі у своїх походах на Північний Кавказ. Та найбільше дошкуляли козакам переслідування православної віри. Зрештою, це спричинило посилення поміж запорожцями проросійських настроїв. Давалася взнаки й активна дипломатична діяльність царського уряду, який напередодні нової російсько-турецької війни прагнув залучити запорожців на свій бік. Врешті, в квітні 1734 р. понад 30 тис. запорожців на чолі з отаманом Іваном Білицьким повернулися на Запоріжжя й за 7 км від колишньої Чортомлицької (Старої) Січі заклали Нову Січ.

Нова Січ стояла на берегах р. Підпільної, що впадала в Дніпро поряд із Чортомликом. Ось чому цю Січ називають іще Підпільненською. Для періоду Нової Січі (1734-1775) характерним став швидкий розвиток паланок. Так називали фортецю, а також місто навколо неї, центр самостійної округи Війська Запорізького, і саму округу. Спочатку паланок було п'ять, потім - вісім. На лівому березі Дніпра містилися Кальміуська, Орільська, Протовчанська, Самарська, на правому - Бугогардівська, Інгульська й Кодацька, в гирлі Дніпра - Прогноїнська.

Загалом землі Війська Запорізького охоплювали величезну площу степової України. Нині - це територія майже всієї Дніпропетровської області, а також значні частини Донецької, Запорізької, Кіровоградської, Луганської, Миколаївської та Херсонської областей. У містах - центрах паланок містилися органи влади, що обиралися паланковою радою, суд, церкви, ремісничі майстерні. Там часто діяли річкові поромні переправи, проводилися ярмарки тощо. Адміністративний апарат паланок був невеликим: полковник, писар, суддя, осавул, а також отамани слобід, що входили до тієї округи. У паланках поряд із козаками жили й селяни, які мали право обирати своїх отаманів. Кожна паланка мала власний герб, особливу печатку. Прикметна риса Запоріжжя часів Нової Січі - велика кількість населення. Так, напередодні ліквідації Запорізької Січі на її землях мешкало близько 200 тис. осіб.

Господарську діяльність козаки здійснювали в зимівниках. Здебільшого це були великі господарства, в яких розвивалося не тільки рільництво, а й

скотарство, рибальство, бджільництво, мисливство, гончарство тощо. За часів Нової Січі козацький зимівник - це велика садиба з кількома житловими й господарськими будівлями. Зимівник, що був своєрідним хутором, являв собою головну форму землеволодіння на Запоріжжі. Козаки збирали великі врожаї зернових. Це дало змогу відмовитися від закупівлі хліба, а згодом навіть продавати свій хліб за кордон. Розвивались на Запоріжжі й ремесла, головними центрами яких були міста-паланки. Січ вела широку торгівлю, а також проводила посередницьку діяльність.

У 1752 р. на запорізьких землях Правобережжя (та теренах Кодацької та Бугогардівської паланок) царським урядом було створено військовий округ - Нову Сербію. Із поселенців Нової Сербії — представників балканських народів - було сформовано два полки, які стали одночасно адміністративно-територіальними одиницями. Наступного року на північно-східному запорізькому порубіжжі створили ще один адміністративно-територіальний округ, населений переселенцями, - Слов'яносербію. Створення Слов'яносербії було зумовлено, так само як і у випадку з Новою Сербією, прагненням узяти під контроль запорізьке козацтво.

Зростання економічної могутності Запоріжжя, відсутність кріпацтва й демократичний устрій козацької республіки непокоїли царський уряд. Тому наміри остаточно знищити Запоріжжя з'явилися в російських можновладців ще в 60-х роках XVIII ст. Щоправда, тоді здійсненню таких намірів перешкоджали невизначеність у російсько-турецьких відносинах і непевність становища в самій імперії, селянська війна під проводом О. Пугачова тощо. Закінчення російсько-турецької війни 1768-1774 рр., унаслідок якої Росія здобула вихід до Чорного моря, придушення повстання розв'язали імперським урядовцям руки й пришвидшили справу ліквідації козацького устрою на Запоріжжі.

4 червня 1775 р. російські війська генерала П. Текелія раптово оточили Січ-столицю, де стояла невелика залога, і зажадали її капітуляції. Після бурхливої військової ради, зваживши на сили сторін (3 тис. запорожців проти 10 тис. царського війська), козаки вирішили скласти зброю. Наступного дня з

Січі було вивезено боєприпаси, артилерію, скарб, архів, клейноди і прапори тощо. Всі будівлі на Січі, крім укріплень, зруйнували.

Військова операція з ліквідації Січі передбачала захоплення усього Запоріжжя. Для досягнення цієї мети було залучено величезні сили - до 100 тис. вояків. Осереддя української державності й волелюбного духу було знищене. У червні 1775 р. вийшов сенатський указ, що поклав край надіям козаків на відродження Січі. Запорожцям пропонували записатися до селянського чи міщанського станів, багато старшин зазнали переслідувань.

З-поміж тих, з ким розправилися найжорстокіше, були кошовий отаман Петро Калнишевський, військовий суддя Павло Головатий, військовий писар Іван Глоба. Останній кошовий протягом 25 років відбував ув'язнення в Соловецькому монастирі, суддя і писар жили на засланні в Тобольську.

Проте економічний та військовий потенціал України продовжував використовуватися царатом у численних війнах. Так, 1787 р. знову розпочалася російсько-турецька війна. Російське командування великі надії поклало на колишніх запорізьких козаків. Протягом 1787-1791 рр. із них було сформоване Військо вірних козаків (трохи згодом воно стало називатися Чорноморським). Згідно з царською волею цьому війську повернули частину прапорів Січі, відібраних 1775 р. Нове козацьке військо зберігало давній запорізький устрій, отримало землю: спершу то була територія між Південним Бугом та Дністром (нині - у Молдові). Козаки брали участь у багатьох битвах. Особливо вони відзначилися під час штурмів Очакова та о. Березань, Кінбурна, Ізмаїла. Активно діяла й Чорноморська козацька флотилія.

Російсько-турецька війна 1787-1791 рр. закінчилася укладенням Яського мирного договору, за яким до Росії відійшла територія між Південним Бугом і Дністром, зокрема й Очаків. Туреччина остаточно визнала приєднання Криму до Росії.

Українські козаки, з яких складалося Чорноморське військо, уславившись у численних битвах, сподівалися відродити на землях між Південним Бугом і Дністром давні козацькі звичаї та розширити свої володіння аж до Дону за

рахунок колишніх земель Війська Запорізького. Це занепокоїло російський уряд; він змінив своє попереднє рішення і дав згоду на оселення чорноморців між Кубанню та Доном. Там вони мали зайняти землі знищених російською армією ногайців, заселяючи пустки й водночас захищаючи південні рубежі Російської імперії. Чорноморське військо продовжило свою історію під назвою Кубанське козацьке військо.

Найнепокірніші запорожці подалися за межі Російської імперії - за Дунай, на землі, що були під владою турецького султана. Там вони заклали Задунайську Січ. Нелегко жилося козакам-задунайцям у турецькому підданстві, бо султанський уряд намагався використати їх для придушення національно-визвольних рухів греків, сербів, румунів, болгар та інших народів Балканського півострова. Саме тому частина козаків звернулася до австрійського імператора з проханням дозволити жити в його володіннях. Такий дозвіл козаки отримали. У 1785 р. 8 тис. колишніх запорожців перейшли на землі в провінції Банат, на береги Тиси в її нижній частині (нині - це територія Сербії), ставши австрійськими підданими. Так виникла Банатська Січ.

Слобожанщина являла собою своєрідний козацький регіон, який з середини XVII ст. виник на теренах колишнього Дикого Поля. Переселенці з охоплених пожежею воєн Наддніпрянщини, Поділля та Волині прибували сюди, знімаючись з рідних місць цілими селами. Так, у 1652 р. близько тисячі козаків, вийшовши під проводом полковника Івана Зіньківського з-під волинського Острога цілим полком – з обозним, писарем, дев'ятьма сотниками і навіть двома попами, заклали на злитті річок Тиха Сосна і Острогощ майбутнє місто Острогозк. Інша переселенська група в цьому самому 1652 р. заснувала м. Суми на старому Суминому городищі, а 1654 р. 37 козацьких родин поставили фортецю на Харковому городищі над р. Лопанню (невдовзі вона перетвориться на одне з найбільших міст Слобожанщини – Харків). У цілому ж у 1780-х роках тут мешкало понад 990 тис. людей, з-поміж яких абсолютну більшість становили козаки.

Ці поселення були звільнені від податків, то за давньою українською традицією їх називали слободами, що й дало ім'я всьому регіону, який займав сучасні Курщину, Білгородщину та Вороніжчину Російської Федерації і Сумську, Харківську та Донецьку області України. Абсолютна більшість переселенців була заможними людьми, осідаючи на порожніх пограничних землях Російської держави, вони одночасно і окультурювали їх, і створювали захист від татар. За це українці отримували можливість зберегти власне внутрішнє життя козацьких громад, в яке російська адміністрація не втручалася.

До головних привілеїв слобожан належало право вільної, не оподаткованої і не обмеженої в розмірах займанщини, тобто дозвіл розробляти цілинні землі, а також вільне заняття господарськими промислами. До найбільш прибуткових місцевих промислів належало вільне винокуріння, дігтярство і бджільництво, виварювання селітри, скотарство, садівництво. Існувало також право на млинарство та безмитну торгівлю, що разом з неоподаткованим винокурінням вважалося заміником грошового жалування за військову службу. Торгові пільги сприяли швидкому формуванню великих ярмаркових центрів у Харкові, Охтирці, Сумах. Загалом же на останню чверть XVIII ст. на Слобожанщині, де сконцентрувалася велика сухопутна посередницька торгівля між купцями України, Росії, Туреччини і Польщі, функціонувало понад 270 ярмарків, через які проходила величезна маса сировини й товарів місцевого та іноземного походження.

Суспільне життя мешканців Слобідської України забезпечувалась і тим, що царський уряд аж до 1760-х років не втручався у їхнє внутрішнє самоврядування, влаштоване за звичною для козацького середовища полково-сотенною схемою. П'ять слобідських територіально-адміністративних полків охоплювали Острогозьку, Харківську, Сумську, Охтирську та Ізюмську округи. Як і в Гетьманській Україні, уся повнота цивільної, судової і військової влади на території полку належала полковникам. Ні гетьманського правління, ні інституту наближеної до гетьмана Генеральної ради Слобожанщина не знала.

Життя полків замикалося на власній полковій старшині, яку складали (окрім полковника) обозний, суддя, осавул, хорунжий і два писарі – один для військових, другий для цивільних справ. У військових питаннях полковники підлягали белгородському воєводі

З часом обсяг автономного самоврядування тут, як і в Гетьманській Україні, почав поволі звужуватися. Зокрема, з 1735 р. було заборонене вільне переміщення населення за межі Слобожанщини; з 1748 р. козаків прикріпили до полкових територій, ускладнивши перехід з одного полку до іншого. Остаточна ліквідація полкового устрою збіглася з відміною гетьманства в Україні. Згідно з маніфестом [Катерини II](#) від 28 липня 1765 р., замість п'яти полкових адміністративних округ створювалася Слобідсько-Українська губернія з загальноімперськими органами управління. Після цього частина слобідської старшини отримала права російського дворянства, більшість же козаків перетворились на селян, а у 1783 р. - на кріпаків.

Питання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте головні заходи Російської імперії з скасування козацької автономії протягом XVIII ст.
2. Розкрийте зміст державотворчих заходів української політичної еліти протягом XVIII ст. та їх наслідки.
3. Чи була можливість для України зберегти власну автономію у складі Речі Посполитої?
4. В чому була небезпека для царського уряду Запорозької Січі і чому її було ліквідовано?

Тема: Українські землі у складі Російської та Австро-Угорської імперій (кінець XVIII — початок XX ст.)

Мета: отримання нових фактографічних знань; сформувані розуміння обставин та етапів процесі формування української нації в XIX ст.; розширити та систематизувати уявлення про основні суспільні й політичні рухи в Україні протягом XIX ст. та їх роль в боротьбі за державність України.

План лекції:

1. Україна під владою імперій: суспільні та політичні аспекти.
2. Форми суспільної опозиції імперським режимам в Україні Наддніпрянській та Галицькій.
3. Процес українського національно-культурного відродження.
4. Модернізація економіки та модернізаційні процеси в соціальній сфері.

Література:

1. Довжук І. В., Борчук С. М. Аграрний сектор Наддніпрянської України в середині XIX ст. // Проблеми історії України XIX — поч. XX ст.: Зб.наук.праць. - К., 2017. - Вип. 26- С. 68-81.
2. Довжук І.В. Соціально-економічні зміни в Наддніпрянській Україні у середині XIX ст. // Проблеми історії України XIX — поч. XX ст.: Зб.наук.праць. - К., 2015. - Вип. 24. - С. 24-37
3. Крижановська О.О. Роль кріпацьких інтелігентів у формуванні національної самосвідомості українців (кінець XVIII — початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX — поч. XX ст.: Зб.наук.праць. - К., 2016. - Вип. 25. - С. 198-216
4. Лисенко О. В. Забезпечення фінансово-економічних потреб населення як напрям діяльності органів місцевого самоврядування та української кооперації (кінець XIX — початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX — поч. XX ст.: Зб.наук.праць. - К., 2017. - Вип. 27. - С. 115-121.
5. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX століття) / Гол. ред. Р. Стасюк. – К.: Вид-во "Арій", 2016. – 320 с.
6. Реєнт О. П. Аркуша О., Кондратюк К., Мудрий М., Сухий О. Час народів: Історія України XIX століття // Український історичний журнал. - 2017. - № 2. - С. 210-221.
7. Реєнт О. 140 років Емському указу: у сприйнятті сучасників та оцінках істориків // Краєзнавство. - 2016. - № 1-2. - С. 157-163
8. Федьков О.М. Робітничий клас та соціал-демократія в Російській імперії: діалектика взаємин у контексті специфіки українських губерній наприкінці XIX

— на початку ХХ ст. // Проблеми історії України ХІХ — поч. ХХ ст.: Зб.наук.праць. - К., 2016. - Вип. 25. - С. 147-181

9. Шандра В.С. Соціальні та політичні наслідки для України польського Січневого повстання 1863 р. // Український історичний журнал. - 2014. - № 1. - С. 106-119.

10. Янишин Б.М. Соціально-демографічні зміни в містах Східної Галичини (ХІХ — початок ХХ ст.): основні риси, стан та перспективи дослідження // Проблеми історії України ХІХ — поч. ХХ ст.: Зб.наук.праць. К., 2016 - Вип. 25. - С. 135-147.

Ключові поняття: Австро-Угорська імперія, Російська імперія, промисловий переворот, кріпацтво, національно-культурне відродження, суспільні рухи, політичні партії.

Основний зміст

1. Україна під владою імперій: суспільні та політичні аспекти.

Наприкінці ХVІІІ ст. внаслідок російсько-турецьких війн (1768-1774 рр., 1787-1791 рр.) і поділів Речі Посполитої (1772 р., 1793 р., 1795 р.) Правобережна й Південна Україна опинилися у складі Російської імперії, Західна Україна — у складі Австрійської імперії.

Наддніпрянська Україна у складі Російської імперії поділялася на три генерал-губернаторства: Малоросійське генерал-губернаторство (Харківська, Чернігівська, Полтавська губернії), Київське генерал-губернаторство (Київська, Подільська, Волинська губернії), Новоросійсько-Бессарабське генерал-губернаторство (Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії). Населення Наддніпрянської України складало 7,8 млн осіб (українці й представники інших національностей — росіяни, євреї, поляки, румуни, молдавани, вірмени). Уряд Російської імперії прагнув зміцнити свій контроль над українськими землями, тому проводив політику денаціоналізації (асиміляції) щодо українців.

Відсутність власної державності спричинила те, що Україна не могла проводити самостійну зовнішню політику і була змушена брати участь у війнах

на боці Російської імперії, часто всупереч власним інтересам. У 1806-1812 рр. українці брали участь у російсько-турецькій війні, у результаті якої за Бухарестським мирним договором 1812 р. до Росії відійшла Бессарабія (землі між Дністром і Прутом), де в трьох повітах проживали українці.

У 1812 р. українці у складі регулярної армії, козацьких і ополченських полків брали участь у війні Росії з наполеонівською Францією. Україна займала важливе місце в планах французького імператора Наполеона Бонапарта, який прагнув відокремити українські землі від Російської імперії, частину їх передати своїм союзникам (Правобережжя - Польщі, Волинь - Австрії, Північне Причорномор'я й Крим - Туреччині), а решту території (Лівобережжя і Південну Україну) поділити на військово-адміністративні області - наполеоніди під протекторатом Франції. При цьому колишній Гетьманщині пропонувалась автономія. Однак українська політична еліта не погодилась на такий план, зберігши лояльність до Російської імперії. По завершенні війни колишня козацька старшина розраховувала на відновлення хоча б частково автономії Гетьманщини. Українці взяли активну участь у військових діях – у складі регулярної армії переважна кількість солдат була українцями, було сформовано добровільні козацькі полки, які вели проти французьких військ активну боротьбу. Проте перемога Росії не покращила становище України: кріпацтво не було ліквідовано, українські козацькі полки були реорганізовані у військові частини російської армії.

У 1828-1829 рр. українці брали участь у черговій російсько-турецькій війні, в результаті якої за Андріанопольським мирним договором до Росії відійшли землі в гирлі Дунаю, де проживали українці. В ході цієї війни у 1828 р. козаки Задунайської Січі під проводом кошового отамана Йосипа Гладкого перейшли на бік російських військ, поселилися на узбережжі Азовського моря і поклали початок Азовському козацькому війську.

Західна Україна (Східна Галичина, Північна Буковина, Закарпаття) наприкінці XVIII ст. внаслідок поділів Речі Посполитої (1772 р., 1793 р., 1795 р.) опинилася у складі Австрійської імперії. Галичина з деякими польськими

землями, яка була виділена в окремий край із центром у Львові, отримала назву «Королівство Галичини і Лодомерії». Воно поділялося на 12 дистриктів (округів), окремим округом була Буковина. Закарпаття у складі Братиславського воєводства входило до Угорського королівства й поділялося на 4 жупи (регіони).

Населення Західної України складало 2,2 млн осіб (українці й представники інших національностей — поляки, євреї, румуни, угорці, німці). Уряд Австрійської імперії прагнув зміцнити свій контроль над українськими землями, тому проводив політику денаціоналізації (асиміляції) щодо українців.

Значний вплив на становище українців справили реформи австрійських імператорів Марії-Терезії (1740-1780 рр.) та Йосипа II (1780-1790 рр.), які охопили сільське господарство (звільнення селян від особистої залежності від поміщиків, визначення розміру панщини — 30 днів на рік), релігійне життя (зрівняння у правах віруючих католиків, греко-католиків і протестантів, відкриття семінарій, які готували греко-католицьких священників), освіти (запровадження початкових шкіл з українською мовою навчання, відновлення діяльності Львівського університету (1784 р.), при якому діяв Руський інститут, де на філософському й богословському факультетах навчалися українці).

Однак українське населення не встигло повною мірою скористатися наслідками реформ. Австрійські імператори Леопольд II (1790-1792 рр.) та Франц II (1792-1835 рр.) відмовилися від більшості нововведень своїх попередників.

2. Форми суспільної опозиції імперським режимам в Україні Наддніпрянській та Галицькій.

Занепад кріпосницьких і зародження ринкових відносин призвели до посилення антикріпосницького селянського руху, основними формами якого були скарги, утечі від поміщиків, відмова виконувати панщину й сплачувати оброк, підпали поміщицьких маєтків, убивства поміщиків, управляючих та прикажчиків, масові збройні повстання. У Наддніпрянській Україні у 1813-1835

рр. тривало селянське повстання під проводом Устима Кармалюка на Поділлі, Волині та Київщині. У 1819 р. відбулося повстання військових поселенців Чугуївського уланського полку. У 1855 р. під час Кримської війни (1853-1856 рр.) спалахнуло повстання на Київщині під назвою «Київська козаччина», яке було викликане чутками про звільнення від кріпацтва селян, що запишуться до ополчення й вирушать на війну. У 1856 р. відбувся «похід у Таврію за волею» селян Катеринославщини та Херсонщини, приводом до якого стали чутки про звільнення від кріпосного права селян, що заселять зруйновані під час війни місцевості в Криму. Повстання були придушені царськими військами.

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. у Наддніпрянській Україні розпочався суспільно-політичний рух, у якому існували українська, російська й польська течії, що відбивали інтереси українського, російського та польського населення Російської імперії. Український національно-визвольний рух виник одразу після ліквідації автономії України і був пов'язаний з діяльністю козацької старшини. Прагнення відновити автономію виявилось в діяльності патріотичного гуртка в Новгород-Сіверському (А. Гудович, Г. Долинський, Г. Калинський та ін.), появи історико-літературних творів («Записки о Малоросии» Я. Марковича, «Енеїда» І. Котляревського, «Історія Русів»), поширенні ідей Просвітництва й Французької революції, утворенні масонських лож у Києві, Одесі, Харкові, Львові та інших містах. У 1791 р. Василь Капніст на доручення козацької старшини здійснив таємну поїздку до Берліна, щоб обговорити з пруським канцлером план відокремлення України від Росії та приєднання її до Пруссії. У 1818-1819 рр. в Полтаві існувала масонська ложа «Любов до істини» (Іван Котляревський), на базі якої у 1821-1825 рр. діяло «Малоросійське товариство» (Василь Лукашевич). Члени масонських лож проповідували ідеї свободи, рівності, братерства й сприяли пробудженню національної свідомості української інтелігенції.

На території України був поширений загальноросійський суспільно-політичний рух революціонерів-декабристів, які прагнули шляхом державного перевороту знищити самодержавство й кріпосне право. У 1821 р. у Петербурзі

утворилося «Північне товариство» (Микита Муравйов, Сергій Трубецькой, Кіндратій Рилєєв, Сергій Каховський), програмний документ якого — «Конституція», розроблена М. Муравйовим, — передбачав установа конститутційної монархії, ліквідацію кріпосного права, надання населенню громадянських прав і свобод, перетворення Росії на федеративну державу (утворення Чорноморської держави зі столицею в Києві та Української держави зі столицею в Харкові на Лівобережжі та Слобожанщині). У 1821 р. на Правобережній Україні у Тульчині утворилося «Південне товариство» (Павло Пестель, Сергій Волконський, брати Сергій та Микола Муравйови-Апостоли, Михайло Бестужев-Рюмін), програмний документ якого — «Руська правда», розроблена П. Пестелем, — передбачав установа республіканської форми правління, ліквідацію кріпосного права, надання населенню громадянських прав і свобод, збереження «єдиної та неподільної» Росії (невизнання за Україною ніяких державних прав). У 1823 р. у Новограді-Волинському утворилося «Товариство об'єднаних слов'ян» (брати Андрій та Петро Борисови), програмні документи якого — «Правила» та «Клятва» передбачали визволення слов'янських народів від царського самодержавства, установа демократичного ладу, утворення федерації слов'янських республік, однак не передбачали створення окремої Української держави.

Повстання декабристів у Петербурзі 14 грудня 1825 р. і повстання Чернігівського полку на Київщині 29 грудня 1825 р. - 3 січня 1826 р. були придушені вірними цареві військами. За вироком суду керівників повстання К. Рилєєва, С. Каховського, М. Муравйова-Апостола, М. Бестужева-Рюміна, П. Пестеля було страчено, понад 250 декабристів заслано до Сибіру.

Польський національно-визвольний рух виник після поділів Речі Посполитої. Його учасники прагнули відновлення державної незалежності Польщі. Під час польського національно-визвольного повстання 1830-1831 рр. проти російського панування повстанці розраховували на підтримку українців. Однак українське селянство відштовхнуло небажання польської шляхти скасувати кріпацтво, а українську інтелігенцію — прагнення включити Україну

до майбутньої Польської держави. Поразка повстання спричинила ослаблення польського визвольного руху на Правобережжі: повстанців було заслано до Сибіру, дрібних шляхтичів позбавлено дворянства, закрито польські школи, ліквідовано Українську греко-католицьку церкву.

У 40-х рр. XIX ст. український суспільно-політичний рух був пов'язаний із діяльністю різночинців — вихідців із сімей дворянства, купців, міщан, селян. У січні 1846 р. в Києві виникла таємна політична організація «Кирило-Мефодіївське товариство», до складу якої входили 12 осіб (Микола Костомаров, Василь Белозерський, Микола Гулак, Пантелеймон Куліш та ін.). Участь у засіданнях товариства брав Тарас Шевченко. Програмні документи «Книга буття українського народу» і «Статут слов'янського братства Св. Кирила і Мефодія» передбачали ліквідацію самодержавства, установа республіканської форми правління, створення федерації рівноправних слов'янських республік, скасування кріпосного права, надання населенню громадянських прав і свобод. Головною метою товариство вважало досягнення державної незалежності України. Члени Кирило-Мефодіївського товариства поширювали твори Т. Шевченка («Кобзар», «Гайдамаки»), складали революційні прокламації («Брати українці», «Брати великороси та поляки»), займалися просвітництвом народу, установили контакти з російськими й польськими революціонерами. У березні 1847 р. члени товариства були заарештовані й після суду заслані в різні губернії Росії під нагляд поліції без права повернення в Україну. Т. Шевченка віддали в солдати рядовим Оренбурзького окремого корпусу на десять років із заборонаю писати й малювати. Діяльність Кирило-Мефодіївського братства стала початком переходу від культурницького до політичного етапу боротьби за національний розвиток України.

У другій половині XIX ст. російський царизм проводив політику національного гноблення українського народу. У 1863 р. міністр внутрішніх справ Петро Валуєв видав Валуєвський циркуляр про заборону друкування українською мовою шкільних і релігійних видань. 1876 р. імператор Олександр

ІІ видав Емський указ про повну заборону української мови, за яким заборонялися публікація й ввезення в Україну будь-яких українських книг, п'єс, пісень, використання української мови в початкових школах, судах і державних установах. Однак царські заборони не могли зупинити національно-визвольної боротьби. У Наддніпрянській Україні, як і раніше, розвивалися український, російський і польський визвольні рухи.

Становлення українського національно-визвольного руху було пов'язано з діяльністю громад. Громади - організації української інтелігенції, які займалися культурно-просвітницькою діяльністю: вивчали українську мову, історію та культуру, організовували недільні школи й гуртки просвітництва, видавали популярну й наукову літературу. У 1859 р. у Петербурзі виникла перша українська громада за участю Миколи Костомарова, Василя Белозерського, Пантелеймона Куліша, Тараса Шевченка, які у 1861-1862 рр. видавали український громадсько-політичний і літературний журнал «Основа». Український національний рух, що відроджувався, захопив не тільки українців, а навіть частину молоді з польських або спольщених шляхетських родин Правобережної України. Сумління цих людей мучило усвідомлення того, що їх діди-прадіди упродовж століть гнобили українське селянство, і саме тому їх необхідно зблизитися і прислужити народу. Цю групу на чолі з Володимиром Антоновичем називали хлопоманами (походить від слова «холоп» – образлива назва польських панів на адресу українських селян), хоча самі вони себе називали українофілами. Вони перейшли з католицької віри в православну, носили український національний одяг, співали українських пісень, свідомо дотримувалися народних звичаїв і не цуралися селянського товариства. На межі 1860-1861 рр. гурток хлопоманів саморозпустився, а його члени разом з викладачами і студентами Київського університету, серед яких були П. Чубинський, М. Драгоманов, утворили нове товариство «Українська громада», яке у 1862 р. нараховувало 200 членів. У 1873 р. громадівці створили Історичне товариство Нестора Літописця й заснували «Південно-Західний відділ Російського географічного товариства», головою якого став Григорій Галаган.

У 1874-1875 рр. громадівці видавали газету «Київський телеграф», у якій друкувалися статті на гострі соціально-економічні й політичні теми. Громади діяли у Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі та інших містах Наддніпрянської України. Після Ємського указу почалося розмежування громадівського руху. У межах Російської імперії організувати легальну роботу було неможливо і тому громадівці сходяться на думці про організацію українського національного центру за кордоном, який мав налагодити видання вільної від цензури української преси і представляти український рух в Європі. Виконання такого завдання громада доручила Михайлу Драгоманову. Також на його долю випала роль виробити політичну програму українського руху, тобто поставити перед ним чітку мету і накреслити шляхи її досягнення, оскільки стало зрозуміло, що без зміни суспільного ладу в Російській імперії змін на краще для українців не буде.

Виїхавши за кордон, Драгоманов зав'язав тісні стосунки з українськими діячами Галичини, разом із М. Павлюком та С. Подолинським став видавати журнал «Громада» (1878 – 1879 рр., 1882 р.). В основі запропонованої Драгомановим програми лежали такі принципи. як демократизм (надання громадянам демократичних прав і свобод та організація влади на демократичних засадах); федералізм (надання українцям в складі Росії автономних прав і запровадження громадського самоврядування); культурництво (визвольна боротьба повинна вестися виключно просвітницькими формами і методами); еволюційність (унікати радикальних змін, а віддавати перевагу поступовому розвитку); європеїзм (орієнтація України в своєму розвитку на Європу).

Зрештою, національно свідома молодь сама стала організовувати громади, які називалися «молоді» або «студентські». Особливо багато постало їх у 90-і роки XIX ст. Найрадикальнішою з студентських груп було Братство тарасівців (1891-1898 рр.). Старше покоління громадівців теж прийшло до висновку, що без щоденної політичної діяльності вся їх попередня культурницька праця згасне. Легально здійснить це в межах російської імперії

було майже неможливо, тому українські діячі вирішили закласти основи українського політичного руху в Галичині, де умови для політичної діяльності були більш сприятливими. В той же час у Наддніпрянській Україні вони вирішили згуртувати свої сили для більш плідної діяльності на культурницькій ниві. У 1898 р. у Києві була створена Загальноукраїнська безпартійна організація, яка виконувала роль координатора діяльності громад. Таким чином громади пройшли шлях від окремих гуртів до загальноукраїнської організації, підготувавши підґрунтя для початку політичної боротьби.

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. в західноукраїнських землях почалося національне відродження, на чолі якого стало греко-католицьке духовенство. У 1816 р. у Перемишлі в Галичині священник Іван Могильницький за підтримкою єпископа Михайла Левицького організував перше просвітницьке «Товариство греко-католицьких священників», яке відкривало школи з українською мовою навчання, видавало українські підручники й брошури для народу.

У 1833-1837 рр. у Львові діяло громадсько-культурне об'єднання «Руська трійця», засновниками якого були студенти Львівського університету й одночасно греко-католицької духовної семінарії Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич і Яків Головацький. У 1837 р. «Руській трійці» вдалося видати в Будапешті альманах «Русалка Дністрова», де були вміщені народні пісні, думи, перекази, історичні документи, що розкривали побут, культуру й героїчне минуле українського народу. Австрійська влада заборонила видання, конфіскувала й знищила майже весь наклад і притягла його авторів до судової відповідальності.

Під час революції 1848-1849 рр. у Австрійській імперії в західноукраїнських землях активізувався національно-визвольний рух, під впливом якого австрійський уряд пішов на скасування кріпосного права (1848 р.), проголошення політичних свобод і запровадження парламентського устрою.

Революція сприяла прискоренню самоорганізації українців. 2 травня 1848 р. представники уніатського духовенства й української інтелігенції сформували у Львові Головну руську раду на чолі з єпископом Григорієм Яхимовичем, яка була покликана представляти українців Галичини перед урядом Австрійської імперії.

15 травня 1848 р. у Львові стала виходити перша газета, друкована українською мовою «Зоря Галицька», яка сприяла швидкому піднесенню національної свідомості населення і готувала його до участі в політичному житті. 10 липня 1848 р. почав роботу австрійський парламент, у якому інтереси українців представляли 39 депутатів. Вони запропонували парламентові розглянути питання про територіально-національний поділ Галичини на Східну (українську) й Західну (польську).

Однак революція 1848-1849 рр. зазнала поразки. Контрреволюційні сили в Австрії перейшли в контрнаступ: було придушено антиурядове повстання у Львові (1-2 листопада 1848 р.), розпущено австрійський парламент (8 березня 1849 р.), придушено селянське повстання під проводом Л. Кобилиці на Буковині (1848-1850 р.), заборонено діяльність Головної руської ради (1851 р.).

У 60-ті рр. XIX ст. австрійський уряд був змушений провести реформи, у результаті яких було прийнято Конституцію (1867 р.), перетворено унітарну Австрійську імперію на дуальну Австро-Угорську імперію, надано обмежену внутрішню автономію Галичині й Буковині. Закарпаття залишилося частиною Угорщини й самоврядування не отримало.

Австрійський уряд намагався перешкодити формуванню української нації й асимілювати українське населення, що виявилось в порушенні проголошеної Конституцією рівноправності всіх громадян в адміністративних, судових і навчальних закладах, обмеженні викладання українською мовою в школах, зайнятті керівних посад лише особами австрійської, угорської й польської національностей.

Придушення повстання 1848 р. зміцнило владу Габсбургів. На той час Галичина й Буковина належали Австрійській імперії, Закарпаттям володіли

Угорщина. Це були одні з найвідсталіших куточків Європи. Західноукраїнські землі фактично були внутрішньою колонією. 1867 р. утворилась Австро-Угорська імперія. Посилення угорців, а слідом за ними й поляків глибоко вразило українців. Представники українського руху, замислюючись над своїм майбутнім, шукали надійної опори в суспільно-політичному житті. Русофільство (москвофільство) стало формою протиставлення ополяченню, засобом самоствердження української духовності.

Українські москвофіли належали до тієї частини представників українського руху, яка зневірилась у можливості власними силами досягти політичних чи навіть культурних цілей. Вони бачили марність спроб підняти активність народу і, бажаючи заручитись підтримкою Росії, наголошували на тотожності українців і росіян, близькості їхніх культур. До числа лідерів москвофілів належали Б. Дідицький, І. Наумович, Д. Зубрицький. Москвофіли заперечували існування окремого українського народу, його мови та культури, прагнули приєднати західноукраїнські землі до Російської Імперії. Створювали бібліотеки, читальні, школи, видавали газету «Слово», заснували громадсько-політичну організацію «Руська рада» (1870 р.)

Українська молодь поступово втягувалась у конфлікт з москвофілами, до яких належали здебільшого заможні церковні та світські чиновники. Спочатку розбіжності виявились у царині мови й літератури. Москвофіли пропагували твори російських письменників-слов'янофілів. Молодь з середовища студентів, священників, світської інтелігенції захоплювалась творчістю Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Миколи Костомарова. Тих, хто переймався життям і долею українського народу, орієнтувався на його проблеми називали народовцями. Провідними діячами руху були В.Барвінський, В.Навроцький, Ю.Романчук, О.Огоновський, А.Вахнянин.

Для народовців найпекучішим було питання мови й літератури. Їх знання вирізняло українську націю з-поміж інших. На відміну від русофілів народовці не шукали підтримки зовні. Вони організували таємні гуртки, видавали часописи, розробляли українську граматику й словники, заснували театр,

культурно-освітню організацію "Руська бесіда". 1868 р. виникло товариство "Просвіта", яке займалося вивченням та освітою народу.

Визначна подія сталася 1873 р. у Львові. За підтримки заможних Лизавети Скоропадської-Милорадович та Василя Симиренка тут було створено Літературне товариство ім. Т.Г.Шевченка. Пізніше воно дістало назву наукового товариства й перетворилось на неофіційну українську академію наук.

Після нової хвилі гонінь на українську культуру в Наддніпрянській Україні (Емський указ 1876 р.) народовці стали тісніше спілкувалися із східними українцями, які звернули свої погляди до західних побратимів. Під їхнім впливом народовці поривають з русофілами. На противагу їхньому "Слову" вони започаткували видання газети "Діло".

У 70-х роках XIX ст. русі народовців виділилася радикальна течія. Цьому сприяла, зокрема, енергійна діяльність Михайла Драгоманова, який закликав молодь йти далі старшого покоління, не лише словом, а й ділом піднімати українське суспільство. Найбільш здібними послідовниками поглядів Драгоманова стали Іван Франко та Михайло Павлик. Вони розгорнули наступ на москвофілів, а згодом перейшли і на критику народовців. Це зумовило серйозні розходження в західноукраїнському суспільному русі, на практиці означаючи інтелектуальну й ідеологічну революцію.

Радикали виступали за національне й соціальне визволення українців, об'єднання всіх українських земель в єдину державу, прагнули надати українському визвольному рухові політичного характеру. Видавали журнал «Друг», захищали інтереси селян і робітників у конкретних справах, створили політичну організацію «Народна рада» (1885 р.), заснували Русько-українську радикальну партію (1890 р.).

Національно-визвольний рух у Західній Україні розвивався по висхідній лінії. У 90-х рр. XIX ст. керівниками національно-визвольного руху стали новоутворені політичні партії: Русько-українська радикальна партія (РУРП), Українська національно-демократична партія (УНДП), Українська соціал-

демократична партія (УСДП).

Русько-українська радикальна партія (РУРП) була утворена у 1890 р. Її лідерами були І. Франко, М. Павлик, Є. Левицький. Основними положеннями ідеології були утвердження соціалізму, демократизація суспільного життя, обстоювання соціальних інтересів селян, автономія України у складі Австро-Угорщини, згодом здобуття Україною незалежності.

Українська національно-демократична партія (УНДП) виникла у 1899 р., її заснували І. Франко, Є. Левицький, М. Грушевський. В програмі партії заявлялось пробудження національної свідомості, пропагування національної єдності українців, створення соборної незалежної Української держави.

Українська соціал-демократична партія (УСДП) з'явилась у 1899 р., її лідерами були М. Ганкевич, Д. Бачинський, С. Вітик. Головні положення програми – побудова соціалізму шляхом реформ, захист соціальних інтересів робітників, створення соборної Української держави з республіканським устроєм.

Еволюцію поглядів на майбутнє України від автономізму до незалежності прискорила брошура радикала Ю. Бачинського «Україна irredenta» (1895 р.), де вперше було висунуто й аргументовано ідею здобуття Україною повної політичної самостійності.

4. Модернізація економіки та модернізаційні процеси в соціальній сфері.

У першій половині XIX ст. в Україні домінувала феодально-кріпосницька система господарювання, заснована на власності поміщиків на землю, закріпаченні селян та їх особистої залежності від пана. Особливістю економічного розвитку був занепад кріпосницьких і зародження ринкових відносин. У сільському господарстві збільшилися посівні площі, поширилося вирощування технічних культур (буряків, льону, коноплі, тютюну, соняшнику), формувалася сільськогосподарська спеціалізація регіонів (Південна Україна — зернові культури, Правобережжя й частково Лівобережжя — технічні культури), з'явилися нові галузі виробництва (цукрове бурякосіяння,

тонкорунне вівчарство), виникли переробні підприємства в поміщицьких господарствах (цукрові, винокурні, суконні), застосовувалася вільнонаймана праця та сільськогосподарські машини (сіялки, віялки, косарки, молотарки). У промисловості почався промисловий переворот — перехід від дрібного товарного виробництва й мануфактури до великого машинного виробництва й заводу та фабрики, формувалася фабрично-заводська промисловість, виникли нові галузі виробництва (кам'яновугільна, металургійна, машинобудівна, текстильна, цукрова), застосовувалася вільнонаймана праця, формувалися верстви промислової буржуазії та найманих робітників. Розвивалися внутрішня і зовнішня торгівля: з України вивозили сільськогосподарські продукти й сировину (хліб, сало, риба, сіль, цукор, худоба, шкіри), до України ввозили промислові товари (одяг, взуття, чай, кава, какао, вина, прянощі), зростали морські порти (Одеса, Миколаїв, Херсон), розвивалася ярмаркова торгівля (в Харкові, Києві, Полтаві, Ромнах) і чумацького промислу (транспортування зерна, солі, риби).

У середині XIX ст. різко загострилася криза кріпосницької системи, що виявилось у відставанні Росії від передових країн Заходу, її поразці в Кримській війні 1853-1856 рр., збільшенні кількості селянських повстань («Київська козаччина» 1855 р., похід селян «у Таврію за волею» 1856 р.). Усі верстви населення (інтелігенція, селяни, підприємці й навіть поміщики) розуміли необхідність здійснення селянської реформи. 19 лютого 1861 р. російський імператор Олександр II підписав «Положення про селян» і «Маніфест» про скасування кріпосного права. Селяни одержали особисту свободу й громадянські права. За отримані земельні наділи, які часто були меншими й гіршими, ніж попередні, селяни повинні були заплатити поміщикам викуп. Через відсутність належної суми грошей вони мусили брати їх в борг у держави, а потім сплачувати одержану позику з відсотками протягом 49 років. До укладання викупної угоди з поміщиком селяни вважалися тимчасовозобов'язаними й за користування наділами змушені були відпрацьовувати панщину або платити оброк. Зберігалася громада як засіб

суворого виконання селянами повинностей, оскільки з поміщиком розраховувався не кожен селянин окремо, а вся громада в цілому. Для розв'язання спорів між селянами й поміщиками було створено інститут мирових посередників, які призначалися виключно з дворян. Селянська реформа сприяла розвитку капіталістичних відносин, однак зберігала кріпосницькі пережитки (поміщицьке землеволодіння, безземелля й малоземелля селян, високі викупні платежі, повинності тимчасовозобов'язаних селян). Скасування кріпосного права викликало необхідність проведення реформ адміністративно–політичного управління: реформи місцевого самоврядування, військової, судової, фінансової та освітньої.

Судова реформа 1864 р. передбачала створення єдиного для всіх безстанового суду, здійснення судочинства за участі прокурора, адвоката й присяжних засідателів, запровадження відкритих судових засідань, на яких могли бути присутні представники преси й усі бажаючі, незалежність суду від адміністрації (міністрів, губернаторів).

Земська реформа 1864 р. та міська реформа 1870 р. передбачали створення виборних всестанових органів місцевого самоврядування в губерніях і повітах (земства) та містах (міські думи), які займалися господарськими та культурними справами, зокрема розбудовою шкіл, лікарень, доріг, організацією агрономічної та поштової служби, благоустроєм міст, промисловістю, торгівлею. Військова реформа 1862-1877 рр. передбачала запровадження загальної військової повинності, скорочення терміну служби до 6 років у сухопутних військах і до 7 років у флоті, заборону тілесних покарань, переозброєння й переобмундирування армії, заснування військових гімназій, юнкерських училищ для підготовки офіцерів.

Фінансова реформа 1860-1864 рр. передбачала заснування Державного банку, розширення мережі приватних банків, удосконалення податкової системи, публікація в пресі всіх доходів й витрат держави. Освітня реформа 1863-1864 рр. мала на меті введення єдиної системи початкової освіти, збільшення кількості шкіл, училищ, реальних і класичних гімназій,

започаткування вищої освіти для жінок, надання автономії університетам у навчальних справах.

Реформи 60-70-х рр. XIX ст. справили позитивний вплив на соціально-економічний розвиток суспільства, сприяли розвитку ринкових відносин у сільському господарстві й промисловості. Однак реформи не порушили основ політичного устрою - Росія залишалася абсолютною монархією з жорстоким політичним режимом.

У сільському господарстві діяли дві системи господарювання: ринкова система, при якій застосовувалася вільнонаймана праця селян за договором із використанням сільгосптехніки й добрив, і відробіткова система, при якій застосовувалася примусова праця селян зі своїм інвентарем у господарстві поміщика за взяті в борг зерно, інвентар та ін. Піднесення сільського господарства проявилось в розвитку товарного рільництва (вирощуванні зернових культур, кукурудзи, льону, тютюну, цукрових буряків), розвитку тваринництва (розведенні великої рогатої худоби, овець, свиней, коней), застосуванні сільськогосподарської техніки (парових двигунів, молотарок, жниварок, віялок), поширенні застосування вільнонайманої праці (батраків) розвитку сільськогосподарчої кооперації (створенні артілей, споживспілок), подальшому соціальному розшаруванні селянства (заможні селяни, середняки, бідняки), початку трудової еміграції українців до Кубані, Поволжжя, Сибіру.

У промисловості завершився промисловий переворот. Розвивалися вугільна (Донбас), залізорудна (Кривий Ріг), металургійна (Олександрівськ, Катеринослав, Юзівка), машинобудівна (Харків, Луганськ, Миколаїв), цукрова (Правобережжя) галузі. Сформувалися два центри важкої промисловості — Донецький басейн і Дніпровський промисловий район. Пожвавилися інвестиції іноземного капіталу (англійського, французького, німецького, бельгійського та ін.) у промисловість. На початку XX ст. Україна давала 70% загальноімперського видобутку вугілля, близько 50% виплавки чавуну та сталі, 90% виробництва цукру.

Розвивалася внутрішня та зовнішня торгівля: Україна експортувала пшеницю, ячмінь, вовну, м'ясо, сукно, імпортувала машини, шовк, бавовну, чай, каву, рис, прянощі. Розвивалася ярмаркова торгівля (у Харкові, Києві, Полтаві, Житомирі, Білій Церкві), чумацький промисел (транспортування зерна, солі, риби), створювалися біржі для продажу великих партій товарів (Київська, Одеська, Харківська, Миколаївська та ін.). Розгорнулося залізничне будівництво (Одеса-Балта, Київ-Одеса, Курськ-Харків-Севастополь, Донбас-Кривий Ріг та ін.). Розвивався водний транспорт, зростали морські порти (Миколаїв, Херсон, Маріуполь, Керч).

Західноукраїнські землі в XIX ст. були відсталими аграрними регіонами Австрійської імперії. Основною галуззю господарства залишалося сільськогосподарське виробництво, у якому була зайнята переважна більшість населення. Земля належала поміщикам, в Галиції — польським, в Буковині — румунським, в Закарпатті — угорським. Селянські наділи катастрофічно зменшувалися, зростало число безземельних селян, збільшувалися селянські повинності (панщина, оброк). Промисловість перебувала у тривалому застої, розвивалися другорядні галузі (текстильна, шкіряна, соляна, залізородна, лісова, тютюнова). Ремісничо-мануфактурне виробництво не витримувало конкуренції з німецькою та чеською фабрично-заводською промисловістю. Економічна відсталість західноукраїнських земель в умовах панування кріпосницької системи призвела до погіршення стану значної частини населення й посилення соціальної напруженості. У 1810-1825 рр. поширився рух опришків під керівництвом Мирона Штолюка у Прикарпатті. У 1810-1815 рр., 1831 р. відбулися «холерні бунти» у Закарпатті, приводом до яких стали обмеження, введені у зв'язку з епідемією холери. У 1843-1844 рр. спалахнуло селянське повстання на чолі з Лук'яном Кобилицею в Буковині. У 1846 р. відбулися селянські повстання в Галичині.

Східна Галичина, Північна Буковина і Закарпаття залишалися внутрішніми колоніями Австрійської імперії й служили ринком збуту товарів і джерелом сировини та сільськогосподарської продукції. Скасування кріпосного

права під час революції 1848-1849 рр. в Австрійській імперії сприяло розвитку ринкових відносин в економіці західноукраїнських земель. Аграрне перенаселення, повільний розвиток промисловості, демографічний бум призвели до початку трудової еміграції українців до Росії, Німеччини, Румунії, Австрії, Угорщини й навіть до Канади, США, Бразилії й Австралії.

Основою економіки залишалося сільське господарство, у якому було зайнято 75-85% населення. Незважаючи на залишки кріпацтва (панування поміщицького землеволодіння, великі викупні платежі, малоземелля й безземелля селян), розвивалися ринкові відносини: застосовувалася вільнонаймана праця, сільськогосподарська техніка, поглиблювалася спеціалізація районів, виникали кооперативи. У 70-90-х рр. XIX ст. почалося формування фабрично-заводської промисловості, провідними галузями якої були нафтова, вугільна, соляна, лісова та харчова. Однак промисловий переворот у Західній Україні відбувся пізніше, ніж у центральних і західних регіонах Австрійської імперії, тому великих підприємств було дуже мало (5%), переважала середня, дрібна й кустарно-ремісничка промисловість.